

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

XII

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

№ 12 (146), December, 1959, Vol. XII.

Редагує Колегія

Редактор Літературного Відділу

Проф. д-р В. Державин

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація:

237, Liverpool Road, London, N. 1., Tel.: NORTH, 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1959 РІК

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	2 ф. 15 ш.	1 ф. 8 ш.	15 ш.	5 ш.
Австрія ..	70 ш.	35 ш.	19.50 ш.	6.50 ш.
Аргентина	140 пезів	75 пезів	40 пезів	13 пезів
Бельгія ...	275 б. фр.	138 б. фр.	75 б. фр.	25 б. фр.
В. Британія	2 ф. 4 ш.	1 ф. 2 ш.	12 ш.	4 ш.
Канада ...	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Німеччина	18 н. м.	9 н. м.	4.50 н. м.	1.50 н. м.
Парагвай .	150 гуар.	75 гуар.	39 гуар.	13 гуар.
США	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Франція ..	2.500 ф. фр.	1.250 ф. фр.	630 ф. фр.	210 ф. фр.
Швеція ...	28 кор.	14 кор.	7.50 кор.	2.50 кор.

В інших країнах — у перерахунок на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 12/72 (146)

ГРУДЕНЬ, 1959

Річник VI (XII)

Зміст XII-ої книжки

ВІЧНЕ ДЖЕРЕЛО НАШОЇ СИЛИ	1323
Інж. Д. Шалдій: «МИРОЛЮБНА» ПОЛІТИКА ХРУЩОВА	1327
Михайло Павлюк: ОЦІНКА СЕМИРІЧКИ ХРУЩОВА (стаття друга)	1334
Б. Курилас: АНТИГОНА	1346
Дм. Донцов: ЖРЕКИНЯ »БОГА, НІКОМУ НЕВІДОМОГО В КРАЇНІ«	1347
Б. Курилас: КИЇВСЬКА СОФІЯ	1354
Подєбрадчанка: НОВІТНІЙ БЕРЛАДНИК (Леонід Мосендз)	1355
Леонід Мосендз: У ТАТАРВИ ШУКАЛИ...; ПОДЄБРАДСЬКІ ДНІ; ЛИШИ СВОЇ НАМАГАННЯ...; РОМОНА MILITANS	1360-1362
Дж. К. Честертон: ВІЧНА ЛЮДИНА (перекл. П. П., закінчення, 10)	1363
Еріке Мартінез Кодо: КОМУНІЗМ ЗВЕЛИЧУЄ БОЙОВИЙ УСПІХ ЦАРЯ ПЕТРА (перекл. Ю. Т. К.)	1368
Б. Курилас: ОСІНЬ	1418
Віра Річ: РІЧНИЦЯ (перекл. В. Державин)	1372
Вол. Савченко-Більський: ПОЧАТОК СПОМИНІВ	1373
А. Агоронянц: ЛИСТИ З УКРАЇНИ	1377
Віра Річ: ДИТИННА НАРЕЧЕНА НА МОЗАЙЦІ (переклав В. Державин)	1380
І. Керш: МАЙСТЕР СКРИПОК (перекл. Н. З.)	1381
Франсуа Бернаді: ТАЙО (перекл. О.Д.)	1385
М. Верес: ПАРТИЗАН	1389
Яр Славутич: ОЛЕГ У ЦАР-ГРАДІ	1390
Василь Г. Ян: ЧИНГІЗ-ХАН (роман, продовження, 12)	1391
М. Мухин: БІЛЬШЕ СВІТЛА (продовж., 3)	1419
З нових видань:	
В. Державин: З НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ, СТОСОВНОЇ ДО РОКОВИН І. ФРАНКА	1427
Софія Наумович: »РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ«	1430
Пресовий фонд »Визвольного Шляху«	1434
Зміст журналу »Визвольний Шлях« за 1959 рік	1435

Передрук дозволений за поданням джерела
ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

"Library & Book Supply"
1, Barvon St.,
Glenroy 9., Victoria.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj,
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal,
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

P. Shevchuk, Esq.,
140, Bathurst St.,
Toronto, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy",
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytvynovych,
a/c V. Kolesnikovich,
Villa Alta, Encarnacion.

США:

Very Rev. Paul Falko,
29 Wilson Str.,
Rochester 5, N.Y., U.S.A.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

Нью-Йорк і околиця:

H. Cebrij,
721 E-6th Str.,
New-York City, N.Y.

Клівленд і околиця:

T. Wasyluk,
3722, Newark Ave.,
Cleveland 9, Ohio.

ТУРЕЧЧИНА:

Sotnik Mikola Zabello,
Istanbul,
Beyoglu Posta Kutuso 224

ФРАНЦІЯ:

"L'Ukrainien"
26, Rue de Montholon,
Paris 9 e.

ШВЕЦІЯ:

J. Kostiw,
Box 759,
Stockholm, 1.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 4 піл.
Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо
розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси про-
симо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

**«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ
КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ.
СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ
САМОСТІЙНУ СОБОРНУ ДЕРЖАВУ !**

**СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТІТЬ ПЕРЕДПЛАТУ,
ПРИСДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА
ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ
ЕМІГРАЦІЄЮ !**

ВІЧНЕ ДЖЕРЕЛО НАШОЇ СИЛИ

Важкі часи переживає український народ на Рідних Землях. Москва й далі спрямовує всі свої сили й засоби на фізичне й духове знищення українського народу. Не припинилися й масові заслання на цілині землі далекої Півночі та в концтабори Сибіру. Обманливим законом про реформу шкільництва московські окупанти намагаються зліквідувати навчання українською мовою в школах України, щоб зовсім зрусифікувати українську молодь. Не припиняються й переслідування українських патріотів і розстріли українських націоналістів. Словом — після смерті Сталіна немає жодних суттєвих змін на краще; змінилися лише диктатори, а основна лінія політики Москви супроти України залишилася незмінною. Хто б у Москві не царював — Ленін, Сталін чи Хрущов, — Україна ніколи нічого доброго не може сподіватися від Москви! Москва залишиться такою, якою була і є: грабіжницька, брутальна, жорстока й ненаситна у своїх імперіялістичних прагненнях. Річ не в тому, хто очолює уряд імперіялістичної Московії, а в тому, що кожний, білий чи червоний, московський диктатор ставить собі за мету тримати Україну в неволі. І ця наша неволя триватиме так довго, аж поки український народ не визволиться власними силами, знищуючи раз за раз завжди свою залежність від Москви. Самостійна Соборна Українська Держава означає перш за все — розрив з Москвою! Хто говорить про самостійність, про незалежність України, а не має відваги сказати про розрив з Москвою, той ніякої самостійності України не прагне!

Живемо в добу національних революцій. Валяться найстарші імперії світу й постають національні держави. Навіть невідомі досі народи Азії й Африки здобувають сьогодні національну незалежність і державну суверенність! Цього історичного розвитку сучасної доби не здержать і московські імперіялісти-тирани, які ще й досі поневолюють численні вільнолюбні нації. Тим більше не придушать вони збройної боротьби українського народу, що прагне самостійного й суверенного життя. Україна — стародавня нація, славна своєю столицею Києвом, що був центром культури й християнства на Сході Європи вже тоді, коли там, де сьогодні стоїть Москва — були ще вовчі барлоги. Славні традиції княжої і козацької України живуть у нашому народі й досі, особливо яскраво виявилися вони в новій добі нашої історії — у визвольній революції 1918-20 років (доба С. Петлюри), в державницькому Акті 30-го червня 1941 р. та у визвольній боротьбі

ОУН і УПА. І ця боротьба не припиняється, навпаки — зростає, поширюється, проникає навіть у концтабори українських політ'язнів у Мордовії (1954), Кінгірі (1955) і Тайшеті (1956).

Це наочні докази, що дух української нації не вмер, що нікому не вдасться його подолати. Знає про це й Нікіта Хрущов, а тому й намагається за всяку ціну добитися «мирного співіснування» з вільним світом, щоб у той спосіб досягнути найважливіше — не втручання Заходу у «внутрішні справи СССР». Він прагне, щоб Захід в ім'я т. зв. «мирного співіснування» примкнув очі на все те, що діється в Московській імперії і підтвердив панування Москви над Україною та іншими поневоленими народами. З тою метою їздив Хрущов і до США, а справа Берліну була для нього тільки претекстом, себто лише засобом, щоб примусити Захід погодитися на існування Російської імперії та поневолення нею вільнолюбних неросійських народів. Бо Ахіллесовою п'ятою Московської імперії, її найбільшою слабкістю й загрозою — є поневолені нації та їх визвольна боротьба, на чолі з Україною.

Щоб застрашити Захід своєю силою, Москва посилила свою пропаганду про «небувалі успіхи» СССР та його «непоборну всемогутність». А щоб показати свою «всемогутність», обманує світ запуском «спутників» та «люніків». Та річ не в самих «спутниках» і «люніках», річ у тому, що ті «спутники» і «люніки» не є продуктом вільної науки і вільної праці, а продуктом безмежного визиску, каторжної праці мільйонів невільників-рабів, що позбавлені Божих і людських прав у Московсько-советській імперії.

Наслідки рабської, каторжної праці — це не успіх, а найбільша ганьба нашого століття. Єгипетські фараони також будували рабами «неосяжні» речі — піраміди, але де ж ділися ті фараони? Гітлер будував «тисячолітній Райх», його війська стояли аж над Волгою, але де ж Гітлер тепер, де слава й велич нацистів? Чингіз-хан завоював був «половину світу», складав піраміди з черепів побитих оборонців своїх батьківщин, але не героєм, а демоном кривавим залишився він в історії світу.

Всі «успіхи» й «досягнення» деспотизму проминають без слави, покриті вічною ганьбою, лише правда й справедливість лишаються незмінними, вічно блискучими й живими. Скільки орд перекочувало по наших землях, скільки разів руйнували наїзники наш Київ, наше святе місто, але де ж ті орди наїзників сьогодні? Українська земля стала для них могилою. А Київ наш стоїть, народ наш живе! Він пережив усіх наїзників... Сталін страшним організованим голодом знищив мільйони українців, але ні Сталіна, ні іншого деспота — Леніна не стало, а українська нація живе далі, не вмерла. Бо на горах наших, Київських, св. Андрій, апостол Христовий, брат Петра, проголосив своє велике пророцтво: «З гір цих засяє благодать Божа!»

* * *

Україна ще переживає свою Голготу, але й вона скінчиться, бо ніколи ще так не було, щоб кривда, брехня, насильство і рабство залишилися вічними, непереможними. Українська правда, якої так бояться московські окупанти — переможе й за-тріюмфує.

Найбільше боїться Москва українського націоналізму, що про-бивається з духових глибин українського народу, розливається широким морем на всіх землях України. Всіма силами й засоба-ми намагається вона знищити український націоналізм, що в наші часи прибрав організованих форм у вигляді Організації Українських Націоналістів.

Наступ Москви на український націоналізм зміцнився. Недав-ні процеси над українськими націоналістами на Рідних Землях, а особливо вбивство сл. п. Степана Бандери — свідчать, що Москва ціляє в серце українського народу. Чому ж московські большевики так бояться українського націоналізму, українських націоналістів-революціонерів, зорганізованих в ОУН?

Бо »... ідеї українського націоналізму, як продукт духовости й світогляду українського народу, як вислів його життєвих прагнень та дороговказ його прямувань на історичному шляху, — є одночасно різким запереченням теорії і практики больше-визму, запереченням тієї дійсности, яку насильно створює і ча-кидає українському народові московсько-большевицьке понево-лення України. Цим засадничим протиставленням до большевиз-му та своїми внутрішніми якостями, своєю динамікою — ідеї українського націоналізму є основним, найзагальнішим, най-більше і наївитриваліше діючим рушієм української національ-но-визвольної, протибольшевицької революції...«

Бо »... революційна організація, яка ставить собі за мету здій-снити постулати революційної ідеї своєю діяльністю й бороть-бою, стає основним і керівним, свідомо діючим підметом рево-люційного процесу. Поскільки революція не є якимось автома-тичним процесом, а в першу чергу боротьбою проти організо-ваної і пляново діючої ворожої сили, то й передумовою її успі-ху є пляновість і організованість. У національно-визвольній боротьбі мусить брати участь увесь народ. Тим більше для цьо-го потрібна міцна провідна сила, яка б унапрямувала й органі-зувала змагання цілого народу. В новочасних визвольних зма-ганнях України зформувалася й виросла така провідна револю-ційна сила — ОУН, яка ініціативно охоплює всі основні ділян-ки і форми революційної боротьби...« (Степан Бандера: »Пер-спективи Української Національно-Визвольної Революції«).

Московські большевики добре відчують, що згруповані ши-роким перснем українські народні сили довкола революційного ядра, — яким є ОУН, — діють під ідейно-політичним впливом націоналістів і щораз більше виявляють спротив московському

фізичному й духовому поневоленню. І саме це українське революційне ядро вони намагаються знищити за всяку ціну. Насамперед хочуть обезголовити назріваючу українську загальнонаціональну революцію, отрутою вбивають Степана Бандеру — Прапорноносця визвольної боротьби українського народу в наші часи. Та даремні сподівання Москви, бо геройська фізична смерть Степана Бандери хоч яка болюча втрата для українського народу — не заломить його духової наснаги до дальшої визвольної боротьби, на яку поклав печать свого Духу великий Покійник.

У »Зверненні Проводу ЗЧ ОУН до Української Громадськості« з приводу смерті С. Бандери, між іншим, читаємо:

»... Дарма, що ця втрата велика й болюча, визвольний фронт не сміє захитатися ні на хвилину. Давня твердість і невгнутість мусять надалі визначувати характер українських воївників, а останній удар спадщинного ворога мусить їх ще дужче загартувати. Ніхто не сміє зневіритися в досягненні нашої остаточної мети, ворогові не сміє здаватися, що віціляючи в Провідника, поцілив він і в самий визвольний рух. Як після трагічної смерті Головного Отамана Симона Петлюри, основоположника ОУН полковника Євгена Коновальця та впалого на полі слави Командира УПА, генерала Тараса Чупринки, українська визвольна ідея змогутніла, а серце народу живіше забилося ще з більшим завзяттям, так мусить статися й тепер після смерті Степана Бандери...«

Ми й далі будемо черпати нашу силу й віру з глибин української духовости, з традиції нашого славного минулого, з українського націоналізму, з заповітів наших безсмертних Героїв — Борців за волю України.

Посилений наступ ворога зобов'язує всіх національно-свідомих українців на чужині пожвавити свою активність і жертовність, зосередити всі свої національно-політичні сили на відтинку боротьби з Москвою, щоб включитися в спільний протимосковський фронт цілого українського народу. Найновіші події на Батьківщині свідчать про те, що резолюційно-визвольні сили українського народу ведуть далі безперервну боротьбу з московсько-большевицькими наїзниками, яка ідейно й політично охоплює не лише українців в Україні, а теж і в концтаборах та на засланнях.

Наша сильна віра в перемогу правди над злочинним насильством дасть нам силу перебороти всі перешкоди, що стоять на шляху до визволення України.

Інж. Д. ШАЛДІЙ

»МИРОЛЮБНА« ПОЛІТИКА ХРУЩОВА

(Третя Сесія Верховної Ради СРСР)

I

В днях 27-31 жовтня ц. р. в Москві відбулася Третя сесія Верховної ради СРСР п'ятого скликання. Була це одна з найбільш «балакучих» сесій, бо в дискусії брало участь аж 93 депутати. Формально мала вона за завдання обговорити перспективні плани економічного розвитку в другому (1960) році хрущовської семирічки. Але фактично головна мета сесії була інша. Московські «миролюбці» хотіли показати світові «успішну побудову комунізму» і «перевагу» соціалістичного бльоку над капіталістичним; вони намагалися й продемонструвати «ентузіастичне захоплення» візитою Хрущова в США та його «миролюбним» пляном «загального роззброєння». А щоб важче було розпізнати вовків в овечій шкурі, наділи на себе машкару т. зв. «народної демократії», яка нібито буйно розвивається в «період розгорненого будівництва комунізму» в московсько-комуністичному царстві.

Більшість депутатів, виголошуючи промови, настирливо звеличувала Хрущова, не зважаючи на те, що Хрущов на XX-му з'їзді компартії був, нібито, виступив проти «культу особи», кидаючи «анатему» на Сталіна. Але ця «анатема» не стосується, як видно, до культу особи Хрущова, як і не стосувалася й до «колективного керівництва» перед тим, поки Хрущову пощастило викинути це «керівництво» на смітник.

Аж 78 делегатів-промовців на всі лади відзначали «невтомну діяльність дорогого Нікіти Сергеевича на всіх ділянках політичного й економічного життя, для щастя й розвитку советського народу, для миру й добробуту світового людства». Щоправда, культ особи «дорогого Нікіти Сергеевича» почав розквітати вже скоріше, ще в ті часи, коли він усунув міністра війни, товариша Жукова, та викинув з ЦК КПСС «антипартийну групу» Маленкова. Вже тоді Хрущова найменовано «непохитним борцем за чистоту партійних лав», а в цьогорічних постановках пленуму ЦК ВЛКСМ його визнано «рідним батьком советської молоді».

На засіданнях сесії з головними доповідями виступали: голова Держплану СРСР А. Н. Косигін — «Про плян розвитку народного господарства СРСР на 1960 рік», і заступник міністра фінансів СРСР В. Ф. Гарбузов — «Про державний бюджет на 1960 рік та про виконання бюджету за 1959 рік».

У доповіді Косигіна характеристичним було те, що він не приховував важливих речей, себто дефіцитного стану металургійної та паливної промисловості СРСР. Та приховати він і не міг, бо в згаданій промисловості заіснувала цілковита криза.

«Курс партії на докорінну зміну балансу палива, — говорив Косигін у своїй промові, — дасть нам змогу нарешті зліквідувати дефіцит пали-

ва, повністю задовільнити потреби країни в паливі й створити потрібні для нас резерви».

Отже Косигін не навмисне вжив слово «дефіцит», бо такий дійсно існує в балансі палива ССРСР. Він був змушений ствердити й те, що через брак палива підсоветське населення взимі терпить холод та недостатчу гарячої їжі.

»В 1960 році, — продовжував Косигін, — народне господарство не буде вже терпіти браку палива, а крім того будемо мати і можливість призначити значну його кількість для широкого продажу населенню і для експорту». А тим часом у постачанні деяких міст паливом, а головню сільських місцевостей, існують ще дуже поважні недоліки», — заявив Косигін.

І ось тут стає загадковим офіційне повідомлення ЦСУ ССРСР («Радянська Україна» за 15. 10. 59 р.) про виконання державного плану промисловости ССРСР за 3-тій квартал і 9 місяців 1959 року, в якому написано, що чорна й кольорова металургія виконали план на 109%, а паливна й енергетична промисловість — також на 109%. Чавуну за цей час було випродуковано 31,8 міл. тонн, сталі — 44,4 міл. т., вальцю (прокату) — 34,7 міл. т., сталевих труб — 3,9 міл. т., коксу — 39,7 міл. т., залізної руди — 70,5 міл. т., вугілля — 380 міл. т., нафти — 95,3 міл. тонн. Кожна згадана ділянка промисловости, згідно з офіційним повідомленням — «перевиконала» плани, і раптом... дефіцит!!!

Про недостатчу палива для населення і промисловости говорив у своїй доповіді й голова «Економічної комісії ради національностей» О. І. Іващенко. Він також ствердив велику кризу в цій галузі.

Хоч промови дискусантів на сесії подавались у московських газетах, навіть у «Правді», дуже скорочено (стенографічно), але мабуть усі промовці порушували цю дуже гостру проблему балансу палива ССРСР, бо в заключному слові Косигін був змушений знову повернутися до цього болючого питання, заявляючи, що ніби «сучасний стан балансу палива ССРСР набагато ліпший, ніж був у минулому році». Уявляємо собі, який він був у минулих роках!

Не ліпше виглядає справа і з металем для важкої промисловости ССРСР. ЦСУ повідомило про перевиконання планів, а Косигін заявив прямо, що «база залізної руди в ССРСР відстає від потреб промисловости». Тут може бути два висновки: або в планах видобутку залізної руди не враховано розвитку і потреб важкої промисловости, що за нормального планування є неможливим, або ж через пасивний спротив робітництва залізрудна промисловість не виконує своїх планів; остання можливість найбільш правдоподібна, бо про недовиконання планів є чимало вісток і в советській пресі.

Голова раднаргоспу Дніпропетрівщини Н. А. Тіхонов ствердив у своїй промові, що запаси залізрудної сировини на металургійних підприємствах України зменшились і праця доменних печей дуже утруднена. Тіхонов вимагав від Держплану ССРСР рішучих заходів, щоб металургійні підприємства України і Центру (РСФСР) нарешті одержали нормальне постачання сировиною.

Та нехай Тіхонов перечитає «Радянську Україну» за 20 жовтня ц. р., де на першій сторінці вміщено офіційне повідомлення «Статистичного

Управління України». Там написано: »Чорна металургія виконала за 9 минулих місяців план на 110%, кольорова — на 115%, паливна промисловість — на 104%. Промисловість України перевиконала план за 9 місяців у більшості найважливіших видів промислової продукції — чавуну, сталі, вальцю,... коксу, видобутку залізної і марганцевої руди, вугілля, нафти...« З таких стверджень »Статистичного Управління України« виходило б, що важка промисловість України не повинна терпіти на брак залізної руди та марганцю (сировини для металургійної промисловості), тим більше, що Тіхонову напевно відомо, що залізорудний Криворізький та Никопільський марганцевий басейни знаходяться на території Дніпропетрівської області і ними диспонує той раднаргосп, який очолює сам... Тіхонов.

В чому ж справа? А в тому, що залізорудну і марганцеву сировину Москва вивозить з України до РСФСР, а українській промисловості залишає »ножки та рожки«!

Відповідаючи Тіхонову, Косигін підкреслив, що »в забезпеченні потреб народного господарства на 1960 рік буде також існувати деяке напруження, зокрема в постачанні промисловості вальцем чорних металів, трубами, кольоровими металами та хемікатами«.

В запропонованому Косигінім плані на 1960 рік не передбачено ліквідації згаданого »напруження«, себто дефіциту залізорудної бази, але передбачено збільшення виробництва сталі в 1960 році на 3 міл. тонн. Постає питання: з чого ж? З дефіциту? Косигін запропонував збільшити й виробництво вальцю на 2 міл. тонн за рахунок... »дальшої економії металю« та »металевого брухту«.

Дуже гостро згадувано на сесії й про великі недоліки в постачанні промисловості різними матеріалами, напівфабрикатами, та про погане використання устаткування і верстатів. Голова »Бюджетової комісії ради національностей« М. А. Яснов у своїй доповіді сказав: »...Треба з усією рішучістю ствердити, що устаткування на підприємствах використовується дуже недбало. Згідно з переписом верстатів та устаткування на підприємствах ССРСР, що його зробило ЦСУ, кількість невикористаних верстатів та устаткування ввесь час збільшується. Так, напр., на підприємствах Дніпропетрівського раднаргоспу невикористані верстати оцінювалися як мертвий капітал у першому півріччі 1959 року на 482 міл. карб., а на день сесії Верховної ради — на 563 міл. карб. Подібний стан існує і в інших раднаргоспах ССРСР«.

Так практично виглядає механізація й автоматизація виробництва в ССРСР.

Згідно з проектами Держплану ССРСР, план »розвитку народного господарства« на 1960 рік передбачає, в порівнянні до 1959 року, збільшити валову продукцію на 8,1%. З цього — в групі »А« (продукція середників виробництва: верстати, агрегати, різні машини і т. д.) — на 8,8%, а в групі »Б« (середники споживання) — на 6,4%. Таким чином і на наступний рік Москва дала перевагу розвитку важкої індустрії, не турбуючись життєвими потребами підсовєтського населення.

В 1960 році Держплан пообіцяв виробити 7.900 міл. метрів тканини, або пересічно по 34 метри на одну душу (США має на одну душу 85 метрів тканини, не рахуючи трикотажу, готової спідньої білизни, шовку і т. д.).

Більше ніж 70 % загальної кількості виробленої тканини (якщо вона буде вироблена) спрямується на постачання советських збройних сил та на так звані «суспільно-громадські» потреби. Таким чином на одну душу припаде не більше, ніж 10,2 мт тканини, якщо вона ввійде в продаж.

Шкіряного взуття в 1960 році ніби буде вироблено 407,5 міл. пар, з того 15 міл. пар призначається для постачання советської армії, до 100 міл. пар — в державні резерви, а останню кількість для підсоветського населення, себто — 1,3 пари на одну душу. А відомо, що нормально кожній людині потрібно на рік щонайменше 3 пари взуття. Для сільського господарства Держплан визначив зібрати 9,3 мільяр. пудів загального врожаю. Які висліди дасть загальний збір урожаю в наступному році, говорити ще дуже передчасно. На 1959 рік також було заплановано одержати загальний збір зерна до 9 мільяр. пудів, а фактично зібрано тільки 7,5 мільяр. пудів.

В Україні цього року, як повідомляла преса, була велика посуха, а в південних областях — неурожай, але це не перешкодило Москві награвувати в Україні до 6. 11. 1959 року 450,1 міл. пудів зерна, себто на 17 міл. пудів більше, ніж передбачав план. Московські грабунки не залежать від урожаю чи неврожаю, як не залежать також і від того, чи збільшується або зменшується поголів'я худоби та надій молока. «Плян — закон, і він мусить бути виконаний», — так записано в постановах ЦК КПСС і Ради міністрів СССР.

Хоч ЦСУ дуже врочисто повідомило про «ентузіастичне» перевиконання державних заготівель, але більшість так званих советських республік у ділянці заготівлі м'яса й молока плянів не виконала. План заготівлі м'яса виконали тільки РСФСР, Казахстан, Латвія, та Естонія, а молока — Узбекистан, Таджикистан і Молдавія. План заготівлі яєць виконало 9 республік.

Якщо навіть поверховно переглянути повідомлення ЦСУ про зростання тваринництва за 1959 рік, то переконаємося, що в Білорусії, Туркменії, Литві, Казахстані й Таджикистані поголів'я овець, в порівнянні до 1958 року, в цьому році значно зменшилося. Тому й виникає питання, як у такому положенні виконано пляни заготівлі м'яса й вовни?

Коли ж урахувати, що в такій республіці як Туркменія, де однією з головних галузей сільського господарства є тваринництво (вівчарство), поголів'я овець та великої рогатої худоби взагалі зменшилось, то виконання плану м'ясозаготівель напевно належить до «таємниці» ЦСУ! Але ця таємниця розшифровується дуже просто: план був виконаний за рахунок понадпланового грабунку України та інших «республік», очевидно й Туркестану.

За рахунок державних заготівель м'яса Москва постачає лише міське населення. Колгоспне й радгоспне населення мусить жебрати для себе м'ясо, молоко й яйця в начальства, або одержувати його з присадибних господарств.

Сесія Верховної Ради ухвалила на 1960 рік такий державний бюджет: прибутки 772,990.487 тис. карб.; видатки — 745,808.593 тис. карб; надвишка прибутків над видатками — 27,181.894 тис. карб.

Для так званих союзних республік на 1960 рік затверджено бюджет у сумі 387,886.519 тис. карб. (майже 60 % загального бюджету для союз-

них республік). Для України, яка величиною є другою по РСФСР «союзною республікою», затверджено бюджет лише в сумі 69,753.194 тис. карб., себто лиш 17% загального бюджету для союзних республік, або на 70% менше ніж для РСФСР.

Прямі витрати на мілітарні потреби Москви в 1960 році затверджено в сумі 96,121.000 тис. карб.

Як відомо, XXI-ий З'їзд партії (а Хрущов окремо у своїх промовах) дуже врочисто обіцяв скасувати в найближчі роки всі податки з населення. Але поки ті «найближчі роки» наступлять, Верховна Рада затвердила на 1960 рік 57,2 мільяр. карб. прямих податків з населення, не враховуючи до цього ще й податків з обігу.

Інші питання, які Верховна рада розглядала на сесії, це закон «Про порядок відкликування депутата Верховної Ради ССРСР» та «Затвердження указів президії Верховної ради, які були ухвалені за минулий час між сесіями».

Згідно з затвердженими законами про порядок відкликання депутата, депутат може бути відкликаний кожноразно ухвалою «більшості виборців відповідної виборчої округи», якщо він не виправдав довір'я виборців або допустився вчинків, негідних «високого звання» депутата. Чи на підставі цього закону будуть відкликані з Верховної Ради ССРСР такі депутати як Булганін, Маленков, Молотов, Кагановіч та інші? Вони також «не виправдали довір'я» Хрущова! Як відомо, Булганін, Маленков, Кагановіч та інші не брали участі в III-ій сесії Верховної ради ССРСР. Чи «відкликали» їх виборці, чи, може, «відкликав» сам Хрущов, покищо не відомо.

II

Черговою і головною московською «сенсацією» на цьогорічній сесії Верховної Ради ССРСР була промова Хрущова «Про міжнародне становище й зовнішню політику Радянського Союзу». Нормально таку промову повинен би виголошувати міністер закордонних справ Громико. Так, напр., було на минулих сесіях Верховної ради, коли про зовнішню політику виголошував промови Молотов. Тепер зовнішньою політикою ССРСР займається не міністер закордонних справ, а сам Хрущов — секретар ЦК КПСС.

Промова Хрущова на сесії Верховної ради, де він черговий раз показував себе в ролі новочасного московського «миротворця», фактично нічого нового світові не дала. Він повторяв старі «руські істини»:

«Тепер на Заході починає брати гору більш твереза оцінка обставин, глибше розуміння співвідношення сил, яке заіснувало на міжнародній арені. А таке розуміння неминуче приводить до висновку, що розрахунки на застосування військової сили проти соціалістичного світу треба здати в архів...» Далі Хрущов «миролюбно» підкреслив, що «стрілка барометра міжнародної погоди поступово рухається в напрямі від «бури» до «ясно», а основна причина сучасного «відпруження» є, мовляв, у «зростанні могутності і міжнародного впливу Радянського Союзу та всіх країн світової системи соціалізму...»

Приховав Нікіта найважливіше, а саме, що «зростання могутності Радянського Союзу» починається не до «міжнародного відпруження», а до його загострення, бо «миролюбна» акробатика Хрущова служить тільки

здійсненню агресивних плянів імперіялістичної Москви. Намагання Москви «перегнати» своєю мілітарною силою США та весь вільний світ ще більше насторожує Захід, який в обличчі московської імперіялістичної загрози мусить розбудовувати і свою власну мілітарну потужність.

Щоб загальмувати зростання мілітарних сил Заходу, Хрущов ляментує на весь світ про потребу «загального роззброєння», а тих західніх політиків, що не хочуть ждати, мов барани, на ніж різника проголошує «паліями війни».

Свої пропозиції про загальне або часткове роззброєння Хрущов називає «ленінською миролюбною політикою». Одначе загляймо в твори Леніна і побачимо, як Ленін розуміє свою «миролюбну політику». У книжці «Восенняя програма пролетаріату», він, посилаючись на вислів Клявзевиця, що «війна є продовженням політики держави іншими, збройними середниками...», зазначає, що було б «нісенітницею про це забувати». Мабуть і Хрущов не думає «мирним» способом «перевиховати» на марксистсько-ленінській ідеології весь «капіталістичний світ». Нікому не доведе він, що марксистсько-ленінська ідеологія перемогла «мирно», без насильства і московської зброї, напр., в Китаї, Північній Кореї, Північному В'єтнамі чи Тибеті. А ще більш яскравим є факт, що не «мирною ленінською політикою» накинула Москва соціалістичну систему й марксистсько-ленінську ідеологію Україні, Грузії та іншим, тепер поневоленим і сателітним народам, а шляхом збройного насильства і розбишацької агресії. Дійсна ленінська «мирна політика» починається від «мирних» шантажів, а закінчується збройною агресією і ганебним насильством.

Покищо Хрущов вимагає від Заходу лише «взаємних поступок», «компромісу» та визнання існування «соціалістичних держав» — комуністичного Китаю, східньонімецького маріонеткового «уряду» тощо. Намагається змусити Захід визнати Берлін «міжнародним містом», зліквідувати американські військові бази, НАТО, СЕНТО та інші військові оборонні блоки вільного світу. За такі «поступки» обіцяє Заходові «мирне співіснування» та «невтручання у внутрішні справи» інших держав. Дуже коротка, та ще й кацабська пам'ять у Нікіти, бо надто швидко забув він як нещодавно він «не втручався» у внутрішні справи Східньої Німеччини, Угорщини, Польщі чи Тибету, коли народи цих країн, зазнавши задосить «благ соціалістичної системи» повстали проти неї. Не згадуємо вже про поневолені немосковські народи, що в складі ССРСР, у внутрішні справи яких таки добре втручались московські війська МВД-КГБ, щоб здушити там національні прагнення до вільного й самостійного життя.

Ще так недавно (1958 року) Хрущов поставив Заходові ультиматум у справі Берліну, а коли переконався, що Захід готовий боронити права західнього Берліну навіть зброєю, тихцем, мов тхір, позадкував із своїм «ультиматумом» до своєї московської нори, прикрившись «мирним курсом». Вертаючись із США, він виголосив у Пекіні «миролюбну» промову, а зараз же після неї пекінські комуністичні ватажки, очевидно не без згоди Хрущова, продовжували далі військові провокації на індійсько-китайському кордоні.

Чи можна на основі московських «миролюбних» шантажів і агресивних вчинків твердити, що «стрілка барометра міжнародної погоди рухається в напрямі від «бури» до «ясно»? Нормальна людина, з почуттям

відповідальності за долю народів світу, такого, очевидно, не скаже, але московський Ванька-Хрущов може навіть із свого кацабського маячіння робити «мирну» політику.

А який справжній стан «ясної погоди» хрущовського барометра, показує хоч би така його заява на сесії Верховної ради: «... Ми переконані в тому, що Тайван та інші острови будуть воз'єднані з цілим Китаєм... Якщо говорити про Радянський Союз як про союзника Китайської народної республіки, то ми згідні нести цю відповідальність. У цьому питанні ми повністю підтримуємо, й будемо підтримувати, уряд Китайської народної республіки, поки він не досягне його розв'язання, бо юридичні й моральні права на його боці. Тайван та інші острови належать Китаю, але окуповані іноземними військами...»

Інакше кажучи, Москва завжди готова до третьої світової війни, хоч ініціатива не конче мусить вийти від неї. Вистачить і того, що червоний Пекін ніби з «власної ініціативи» схоче «воз'єднати» Тайван із комуністичним Китаєм і коли Захід, зокрема США, не піде на «миролюбні» поступки — бочка з порохом на азійських просторах вибухне.

Головним пунктом у двогодинній промові Хрущова було ніби загальне й повне роззброєння, але це стара московська пісенька. Співав її колись і московський цар Олександр III-й, якого москалі були прозвали «миротворцем». Цю саму пісеньку співає тепер і Хрущов, а його лякеї і прислужники величають його також «миротворцем». Цар Олександр III-й, подібно як тепер Хрущов, велів був берегти «національные русские интересы» і обцяв не втручатися в «європейські дела», а одночасно уклав військовий союз з Францією проти інших європейських держав. Союз Австрії, Італії та Німеччини оголосив був «загрозою Росії», щоб у той же час московські війська могли загарбати Афганістан. Коли б у цю справу не була вмішалася Англія, не відомо чим була б закінчилася ця «сутичка» на кордонах Афганістану.

Коли глибоко проаналізувати промову Хрущова на сесії Верховної ради СРСР, побачимо в ній дуже багато спільних рис із політикою царя-«миротворця» Олександра III-го.

В «Учебнику русской истории» Платонов пише: «Вудучи представником чисто-національної політики Росії в зовнішній політиці, Олександр III-й і всередині своєї держави був носієм російської національної ідеї. Він прямував до об'єднання російських окраїн із державним центром та до русифікації іногородців».

Таку ж мету бачимо і в промові Хрущова, якому для цілковитої русифікації т. зв. «союзних республік» (іногородців) необхідне «мирне співіснування» із Заходом, щоб у той же час, без спротиву вільного світу, зліквідувати національно-визвольну боротьбу поневолених неросійських народів, зокрема України. Хрущов знає, що напруження відносин між СРСР і Заходом сприяє визвольним рухам на терені СРСР, а третя світова війна розвалить СРСР і принесе загибель не тільки комунізмові, а теж і відвічному московському імперіялізмові, бо на руїнах московсько-советської імперії постануть вільні й суверенні національні держави. Саме тут треба шукати головних причин сучасної «миролюбної» політики Нікіти Хрущова.

МИХАЙЛО ПАВЛЮК

ОЦІНКА СЕМИРІЧКИ ХРУЩОВА

СССР не має ніяких шансів «наздогнати Америку» в терміни, які надаються для перспективного підрахунку¹⁾

*) Як відомо, Хрущов хвалиться, що вже в 1965 році «наздожене» Західню Європу випуском гуртової продукції, а США — випуском криці. А при кінці другої семирічки, як заявив Хрущов цілий комуністичний блок гуртовою продукцією має «перегнати» вільний світ, а СССР — США.

Ми вже підкреслювали, що в схемі советських плянів розвитку господарства пропаганда займає найважливіше місце і на зовнішньому форумі ця пропаганда дає москалям найкращі висліди. Тож не дивно, що Хрущов «озброїв» свій перший плян таким сильним пропагандивним гаслом. Цим потужним гаслом він насамперед сподівається відвернути увагу Заходу від основної мети советської семиріки, щоб під галас про «мирне економічне змагання» СССР з Америкою випередити Америку в військово-воєній потужності. У відносно спокійних умовах Москві найлегше й найкраще виконати першу й основну точку всякого советського плянування — випуск продукції військового значення. Підтвердження цього висновку можна бачити навіть в короткому зіставленні економічної потужності Америки і СССР на початку 1959 р. Таблиці внизу дають нам таку картину цього зіставлення:

Виробнича потужність деяких основних галузів виробництва і транспорту

Країна	Агрегат витоп. криці (в міл. тонн)	Електров. (мільярд. квт. год.)	Агрегат вид. нафти (міл. тонн)	Агрегат видоб. газу (у млрд. куб. м.)	Видобуток вугілля (у міл. тонн)
США	106,2	715,7	353,6	326,0	700,0
СССР	55,0	233,0	113,0	20,5	490,0
СССР у % до США	51,7	31,0	31,9	6,3	70,0

Країна	Довжина залізничних шляхів (у тис. км)	Довжина шляхів твер- дої поверхні (в тис. км)	Кількість авт (у мільйонах)
США	450,0	3.000,0	68,0
СССР	120,0	200,0	3,0
СССР у % до США	26,6	6,6	4,6

Таблиці показують, що СССР не має можливостей «наздогнати» США в потужності всіх цих виробничих і транспортних агрегатів,

¹⁾ Висновок Американської Асоціації Промисловців на основі вивчення советських показників виконання плянів і заяв Хрущова, що СССР «пережене» Америку економічно («The Daily Telegraph», London, 15 Apr., 1959, p. 19).

*) Див. першу частину статті — «Визвольний Шлях», кн. X, стор. 1089.

бо для того треба капіталовкладень таких розмірів: 1) по видобутку криці — більше ніж СССР зробив за 40 років, 2) по виробництві електрики і видобутку нафти — у півтора раза більше, ніж було зроблено досі, 3) по видобутку газу — приблизно у 20 разів більше, 4) по розбудові залізничного транспорту — в 4 рази більше, 5) по розбудові шляхів твердої поверхні й продукції авт — у 20 разів більше. Ще найліпше виглядає в СССР справа з вугіллям, видобуток якого відстає від видобутку в США лише на 30 відсотків. Однак якщо йде про цілість видобутку теплової енергії, то СССР безвиглядно відстає від США, бо 326 мільярдів кубометрів газу, що його добувають США дорівнює 81,5 мільярда тонн вугілля (газ у США використовується не тільки як паливе, а теж як сировина для виробів хемічної промисловости)².

Зіставлення динаміки зростання продукції криці, електрики та нафти за останніх 11-ти років можна бачити з наступної таблиці:

США Роки	Криця (в міль. тонн)	Зростання чи змен- шення	Електр. (в мільяр. квт-год.)	Зростання чи змен- шення	Нафта (в міль. тонн)	Зростання чи змен- шення
1948	80,4		336,8		278,7	
1949	70,7	— 9,7	335,1	— 1,7	252,3	— 24,4
1950	87,8	+ 17,1	388,7	+ 53,6	266,7	+ 14,4
1951	95,4	+ 7,6	433,4	+ 44,7	303,8	+ 37,1
1952	84,5	— 10,9	463,0	+ 29,6	309,4	+ 5,6
1953	101,3	+ 16,8	574,2	+ 111,2	318,5	+ 9,1
1954	80,1	— 21,2	544,6	— 29,6	312,8	— 5,7
1955	106,2	+ 25,9	629,0	+ 85,4	335,7	+ 22,9
1956	104,5	— 1,7	684,0	+ 55,0	353,7	+ 18,0
1957	102,3	— 2,2	715,7	+ 31,7	353,6	— 0,1
1958	85,7	— 19,6	710,6	— 5,1	318,2	— 35,4
СССР						
1948	18,6		66,3		29,2	
1949	23,3	+ 4,7	78,3	+ 12,0	33,4	+ 4,2
1950	27,3	+ 4,0	91,2	+ 12,9	37,9	+ 4,5
1951	31,4	+ 4,1	104,0	+ 15,0	42,3	+ 4,4
1952	34,5	+ 3,1	119,1	+ 15,1	47,3	+ 5,0
1953	38,1	+ 3,6	134,3	+ 15,2	52,8	+ 5,5
1954	41,4	+ 3,3	150,7	+ 16,4	59,3	+ 6,5
1955	45,2	+ 3,8	170,2	+ 19,5	70,8	+ 11,5
1956	48,6	+ 3,4	192,0	+ 21,8	83,8	+ 13,0
1957	51,0	+ 2,4	209,5	+ 17,5	98,3	+ 14,5
1958	55,0	+ 4,0	233,0	+ 23,5	113,0	+ 14,7

²) Україна має дуже значні джерела природного газу в Дашаві біля Дрогобича, Шебелівці біля Харкова, станиці Канівській та на Ставропільщині. Московські більшовики вже проклали потужні газопроводи від цих українських джерел природного газу до Москви, Ленінграду і Риги, маючи в плані експортувати з Риги газ до Швеції. В самій Московщині досі ще не знайдено значних джерел природного газу. Докладніше про це ми подали в «Укр. думці», червень, 1959.

Зіставлення динаміки зростання продукції США і СРСР за останні 11-ти років, як правило, приводить більшість західних економістів до висновку в користь СРСР, мовляв, продукція в СРСР неухильно збільшується, зростає й надвижка, а це, на їх думку, є ознакою потужності советської економічної системи. А в той же час розвиток господарства США йде ривками, що, мовляв, є показником хиб системи.

З такими поглядами західних економістів не можна погодитись, бо приблизно рівномірне зростання советських показників не є наслідком рівномірності розвитку сільського господарства в СРСР з року в рік, а є наслідком постійного відрегульовування показників для пропаганди. Експлуатація таких агрегатів як мартени, бесемери, електровні, та агрегатів добування нафти на повну їх потужність не може бути навіть приблизно такою рівномірною, як подають совети. Фактично коливання продукції в СРСР значно більші, особливо за окремими роками. Крім того таблиця доводить, що советська промисловість завжди працює на крайніх межах своєї спроможности, а її потужність не має необхідної резерви. Коли ще взяти до уваги, що советські показники завжди зфальшовані на 15-20 відсотків, то збільшення советської продукції криці, нафти та електрики не є таким значним та рівномірним.

Навпаки, аналіз динаміки продукції криці, нафти й електрики в США показує колосальну потужність американської економіки, і не лише за кількістю продукції, а головню в спроможності в потребі швидко збільшувати продукцію на великі кількісні показники. Так за три роки (1950-51-52) в США було випродуковано на 239,1 мільяр. квт-годин більше електрики, ніж у 1949 році, і в тому числі за 1952 рік 111,2 мільяр. квт-годин. Тим часом СРСР потребував аж 40 років, щоб досягнути 233,0 мільярдів квт-год. продукції електрики. В 1955 р. США збільшили продукцію криці на 25,9 мільйонів тонн і в тому числі на 4,9 мільйонів більше, ніж в одному з попередніх найвищих випусків криці. Все це доводить, що американська промисловість працює завжди з достатньою резервою виробничої спроможности, кваліфікованої робочої сили та відповідних сировинців. Отже таблиця показує, що неможливо, навіть приблизно, передбачити, коли СРСР досягне такої потужности, яку вже тепер мають США, бо США в потребі можуть дуже швидко й на велику кількість збільшувати свою продукцію.

СРСР хвалиться значним зростанням продукції криці. Думаємо, що саме певні успіхи в цій галузі спонукали Хрущова почати «наздоганяти» США. Хоч советські показники продукції криці за 1958 рік (54,9 міль. тонн зфальшовані на 15-20 відсотків, все ж таки вона (продукція) дуже значна. Тому треба зробити докладну аналіз економічного значення досягнень СРСР на цьому важливому відтинку господарства.

Москва своїм пляном семирічки і пропагандою намагається довести, що вона, приблизно, 1972 року «наздожене» США в продукції криці на душу населення, сподіваючись, що США за цей час не збільшать своєї продукції. Як ми вже довели аналізом таблиці динаміки, США мають змогу швидко і на дуже велику кількість збільшувати продукцію криці, а СРСР для подвоєння продукції повинен зробити капіталовкладення більші, ніж він зробив за 40 років. Але коли б СРСР навіть і наблизився до

цифер продукції криці США, то економічна потужність ССРСР в порівнянні з Америкою була б дуже мізерною, бо економічна потужність продукції криці визначається не лише висотою поточного випуску, і не лише на душу населення. Для продукції сигарет, хліба та масла і т. п. це єдиний критерій, але всі метали, а в першу чергу криця, мають ще два показники, особливо важливих для устійнення економічної потужності тієї чи іншої держави, а саме:

1. Поскільки найбільша частина криці і чавуну витрачається на потреби транспорту (залізниці, авто, трамваї, нафтопроводи, газопроводи, порти, пароплави та водогони), то показник продукції криці на квадратного мило дає особливо цінні аналітичні дані, бо устійнює, звичайно приблизно, товарову надвишку криці, що є зайвою для держави та може бути експортованою. Так невеликі розміри території Англії навіть при порівняно невеликих розмірах продукції криці сотню років тому давали їй, і тепер дають, змогу потужно впливати на економіку колоній та деяких держав Коммонвелту. Економічна й військова сила кайзерівської та гітлерівської Німеччини в першу чергу базувалась на значній продукції криці при території лише 180,0 тисяч кв. миль.

2. Економічна потужність кожної держави визначається в першу чергу не розміром продукції криці на останній рік, а кількістю криці в корисному вжитку на душу населення і на площу держави.

Так виглядають основні критерії для устійнення економічної потужності будь-якої держави в забезпеченні її крицею в минулому і біжучому часі. Нижче подаємо таблиці зіставлення продукції криці на початок 1959 року за показниками США, ССРСР, Англії, Зах. Німеччини і комуністичного Блоку, під кутом зору поданих вище критеріїв:

Криця в гуртовому вжитку в тоннах

Країна	На душу населення	%/о	На квадрат. миль	%/о
США	0,702	100,0	32,0	100,0
Захід. Німеччина	0,560	80,0	280,0	875,0
Англія	0,460	65,5	244,0	762,0
ССРСР	0,250	35,5	5,6	17,5
ССРСР з сателітами	0,166	22,2	5,3	16,5
Комуніст. Блок	0,071	1,0	4,7	14,6

Криця в корисному вжитку в тоннах³⁾

Країна	Загальна кількість	%/о	На душу населення	%/о	На квадрат. миль	%/о
США	2,549.000000	100,0	17,0	100,0	660,0	100,0
ССРСР	507.000000	19,8	2,5	14,7	57,0	8,6

3) Дані для таблиць динаміки продукції, на душу населення та на квадратного мило, взяті з офіційних советських і американських джерел та повідомлень англійської преси про продукцію криці в Англії і Німеччині за першу половину 1959 року. Ні одна держава не має хоч би приблизних даних про кількість криці у корисному вжитку, тому довелось застосувати методу приблизного обчислення. Всю продукцію США і

Таблиці доводять, що СРСР не має ніяких шансів наздогнати Америку в термінах, які надаються для перспективного підрахування. США вже мають на 2042,0 міл. тонн більше криці в корисному вжитку, ніж СРСР. Навіть коли б СРСР виробляв річно на 10 міл. тонн криці більше, ніж США, то для того, щоб наздогнати США кількістю криці в корисному вжитку на душу населення і на кв., мило, бо СРСР має більше населення та більшу ніж удвічі територію. Отже поки СРСР не буде мати річної продукції криці однакової із США, він буде не здоганяти Америку в найважливіших показниках, а відставати.

Таблиці динаміки продукції криці на душу населення і на квадратovu мило доводять, що СРСР може розраховувати на успіх у змаганні лише при умові капіталовкладень у видобуток руди, її транспортування та в побудову нових домен, мартенів і бесемерів більших розмірів, ніж це було зроблено за царату і совєтської влади, бо насамперед треба наздоганяти США в виробничій потужності металургійних агрегатів, а не в витоплюванні криці Америкою в рік з найнижчим показником. Отже наслідки залежать від того, чи СРСР має можливість зробити такі великі капіталовкладення, та впродовж якого часу. Теоретично СРСР, при його території, кількості населення та при посиленому визиску населення як самого СРСР, так і сателітів, може збільшити потужність своїх агрегатів чорної металургії, але справа періоду, потрібного для цього, не піддається обрахункові. За совєтськими даними за минулих 7 років (1952-1958) продукція криці збільшувалася на 3,5 міл. тонн річно. Семирічка намічує збільшити продукцію на 4,4 міл. тонн річно. Фактично приріст за попередні 7 років був не 3,5, а приблизно 2,0-2,2 міл. тонн криці, бо на 38 відсотків плян збільшення видобутку залізної руди не був виконаний. Отже приріст криці в минулих 7-ох роках був не 23,5 мільйонів тонн, а 16-17. Є всі підстави вважати намічене збільшення в семирічку на 4,4 міл. тонн річно нереальними, бо і в семирічку основний тиск робиться на збільшення продукції криці в районах, що не мають багатого на залізо руди. Ми вже бачили намагання Москви будувати металургійні заводи в місцевостях з малими покладами чи бідними на залізо рудами: завод у Комсомольському на Амурі, в Череповці біля Вологди, в Нижньому Тягілі на Уралі та Магнітогорську, теж на Уралі. Прорахунків таких розмірів, що їх зазнала Москва, не знає ні одна країна Заходу. І після всього цього Кремль із стратегічних міркувань продовжує будувати металургійні заводи в місцевостях стратегічно вигідних, але безнадійних запасами руди. Тому впродовж першої та другої семирічок Кремль може мати ще не один катастрофічний провал у постачанні заводів рудою. За таких обставин Кремль може спромогтись на відповідні капіталовкладення в розбудову рудних баз та металургійних заводів, але може не досягнути ба-

СРСР, починаючи з 1913 року, взято у вигляді корисного вжитку, а попередню продукцію зараховано на втрати криці від ржавіння, при перетоплюванні, втрати від затоплювання пароплавів, експорт та інше. Поскільки США випродукували в 1913 році 30,0 мільйонів тонн криці, а Росія лише 4,2 міл., то наша таблиця є схильна перебільшувати кількість криці в СРСР в корисному вжитку, ніж показувати її меншою.

жаного йому підвищення продукції криці. Це є незаперечний доказ того, що семирічка Хрущова має за мету не так доганяти Америку, як зміцнити військовий потенціал СРСР, прикриваючи свою мету гаслами змагання з Америкою на економічному відтинку. Америка в потребі може легко й швидко збільшувати продукцію криці, бо має великий запас доброякісної руди і великі запаси покладів і ламань заліза, чавуну та криці, в той час як СРСР на такі запаси дуже бідний. Так безперспективно виглядають шанси СРСР наздогнати Америку в продукції криці, себто в тій галузі цивільного характеру виробництва, в якій, без сумніву, СРСР мав досі найбільші досягнення.

Ще гірше стоїть справа з наздогнанням Америки та Європи в гуртовій продукції. Коли крицю, випродуковану в СРСР і в США можна без великої помилки порівнювати тоннажем, нехтуючи питанням її якості, то при порівнянні продукції машин, та всіх предметів широкого вжитку, можна без помилки сказати, що найбільша частина цих предметів у СРСР, за якістю на 50 відсотків поступається перед продукцією США й вільної Європи. Отже для всієї цієї продукції треба обов'язково мати не лише кількісні показники, а й їх вартість, обчислену в грошах. Ми вже показували, що СРСР не має ні правильно обчисленої собівартості продукції, ні цінності, бо советський рубель позбавлений оцінувальної функції⁴). Тому подаємо гуртову продукцію СРСР, США і Європи за обчисленнями Довідкової Служби Американського Конгресу, хоч ми певні того, що в цих обчисленнях советська продукція подана більшою, ніж вона в дійсності є, бо обчислення були зроблені на підставі советських перебільшених кількісних показників.

Гуртова продукція США, Європи і СРСР (в мільярд. доларів)⁵

Країна	1953	%/о	1958	%/о
США	350,0	100,0	393,7	100,0
Європа	305,0	87,1	342,8	87,0
СРСР	110,0	31,4	134,0	34,0
Польща і С.Нім.	45,0	12,9	—	—

З таблиці видно, що Москва не має виглядів наздогнати США, чи навіть Європу, в терміни можливі для перспективного передбачення; і є сумнівним, чи Москва буде спроможна істотно збільшувати свою продукцію, щоб не відставати від Америки і Європи. Підстави для такого висновку є в наступному:

1. Катастрофічний брак робочої сили та низька продуктивність, особливо в сільському господарстві. Америка має 74 міль. робітників, а СРСР

⁴) Див. наші статті: «Хиби Марксової теорії цінності», «Советські гроші та їх функції»; «Курси советського рубля», — «Визвольний Шлях», 1956 рік, березень, стор. 293-301, квітень — стор. 412-421, травень — стор. 567-573 та червень — стор. 643-649.

⁵) Дані на 1958 рік обчислені на основі пересічних показників збільшення гуртової продукції. Цифри на 1953 рік взяті з «Trends in Economic Growth: Comparison of the Western Powers and the Soviet Bloc»: a Study Prepared for the Joint Committee on the Economic Report, 83rd Congress, 2nd Session, by the Legislative Reference Service of the Library and Congress; United States Government Printing Office, Washington, 1955, 395 pp.»

лише 54 мільйони. В сільському господарстві СРСР zatrudнено 50 відсотків робочої сили, а в США лише 14 відсотків. Продуктивність праці в сільському господарстві СРСР дорівнює лише 20 відсоткам такої ж праці в США. Продуктивність праці заводського робітника в СРСР не може бути правильно визначена на Заході, бо советські дані зфальшовані. Посередні факти доводять, що СРСР може мати досить великі показники продуктивності праці переважно на окремих заводах, в більшості військових, але пересічний рівень продуктивності мусить бути дуже низький через погану організацію праці, перестарілі заводські устаткування та хронічну недостачу транспортних засобів.

2. СРСР весь час витрачав до 25 відсотків своєї гуртової продукції на військові цілі, які, звичайно, випадали з корисного господарського обігу. Семирічка Хрущова не принесла зменшення видатків на військо, навпаки — повинна їх збільшити, бо значна частина советської зброї вже перестаріла. Отже СРСР не матиме змоги модернізувати заводського устаткування, бо бракує йому матеріалів та робочої сили.

3. Тепер в СРСР піднявся галас про необхідність масової автоматизації заводського виробництва, щоб підняти продуктивність праці. Впродовж 25 років СРСР запроваджував комплексову механізацію, але навіть у вугільній промисловості Донбасу ще не осягнув її повністю. Процес запровадження механізації в промисловості є вдесятеро складніший, ніж комплексова механізація, бо він потребує заміни всіх машин та повної перекваліфікації робітників, техніків і інженерів. На Заході найбільші успіхи в автоматизації має Америка, яка вже 30 років тому почала продукувати автомати простіших типів, а після війни — автомати для заводського виробництва. Отже Америка вже встигла випродувати і випробувати багато машин для автоматизації заводського виробництва та перекваліфікувати для обслуги цих машин робітників і технічний персонал. СРСР сподівається провести автоматизацію в найкоротшому часі. При такій спробі машини будуть масово псуватись, і наступить зниження продуктивності, а не її збільшення. Вже перші спроби автоматизації на деяких заводах СРСР показали, що СРСР не має достатньо кваліфікованих кадрів робітників. Машини псувались так масово, що Москва вирішила організувати дворічні курси для робітників на заводах, що виробляють автомати, щоб робітники могли працювати на автоматах. Отже збільшення продукції наслідком автоматизації можна сподіватися лише при кінці семирічки.

4. Ми вже відмічали, що шоста п'ятирічка зазнала провалу переважно наслідком неможливості придушити спротив широких мас як у сателітних країнах, так і серед підкорених народів у самому ж СРСР. Тепер виглядає, що Москва почуває себе сильніше, але це зовсім не означає ліквідації економічного спротиву населення поневолених народів в СРСР і в сателітних країнах. Цей завжди прихований, але постійно діючий економічний спротив був основним чинником багатьох провалів всіх попередніх п'ятирічок. Кращим постачанням, вищою платнею та ретельним добром робітників Москва деякою мірою послаблювала силу економічного спротиву у військовій промисловості, та в небагатьох інших га-

лузях виробництва, але ніколи не мала успіху в цілості виробничої діяльності господарства ССРСР, особливо в сільському господарстві. Проте висота гуртової продукції ССРСР не може бути досягнена лише успіхами в окремих нечисленних галузях виробництва. Наздоганяти, чи хоч би не відставати від Заходу, Москва може лише за дійсних високих показників всього господарства, а не лише в декількох галузях. Отже чинник економічного спротиву, як у попередні п'ятирічки, так і в хрущовську семирічку, не дасть Москві змоги догнати США в гуртовій продукції. Він, як і раніше, буде тягнути господарство ССРСР вниз.

ССРСР не має і перспектив догнати Західню Європу в показниках гуртової продукції. З таблиці видно, що совети своєю продукцією за 1958 рік відстають приблизно на 208,8 мільярдів доларів. (Продукція ССРСР становить лише 36,1 відсотків продукції Західньої Європи). Крім того, перша половина 1959 року показала швидке піднесення продукції в Західній Німеччині, а теж і господарський розвиток Франції. Щоб можна бачити, як ССРСР відстає від Західньої Європи в такому цінному важливому виробництві, як продукція авт, подаємо таблицю в тисячах за 6 місяців 1958 року⁶⁾:

Країна	США	Зах. Нім.	Англія	Франція	Італія	Канада	ССРСР
Авт							
в тис:	2250,0	598,0	551,0	479,0	193,0	183,0	114,0

В першій половині 1959 року Західня Німеччина випродукувала понад 800 тисяч авт, автобусів і вантажних авт. Цебто Західня Німеччина за півроку збільшила продукцію авт на, приблизно, 200 тисяч, а ССРСР за 40 років випродукував лише 114,0 тисяч. Цей приклад показує, яку велику виробничу потужність може розвинути Західня Європа на випадок потреби. З таблиці видно, що в ділянці випуску авт ССРСР найперше мусть догнати економічно слабу Італію, а не всю Західню Європу. Тож не можливо передбачити перспективно термін, коли ССРСР дожене Західню Європу в гуртовій продукції; він буде скоріше відставати, ніж доганяти, бо економіка Західньої Німеччини і Франції розвивається швидко. Дещо краще стоїть справа продукції криці в ССРСР. Американські обсерватори припускають, що ССРСР вже тепер продукує більше криці на душу населення, ніж Західня Європа, але Зах. Європа в потребі спроможна швидко й набагато збільшити витоплювання криці, бо має поклади дуже якісної залізної руди в Льютрінгії, запаси якої уступають лише запасам Америки. Крім цього, поклади руди є і в Швеції, Англії та Іспанії, а запаси залізної руди в Льютрінгії розташовані недалеко великих запасів вугілля, яке переробляється на кокс в Рурському басейні та північній Франції. Дальший розвиток чорної металургії Західньої Європи припиняється не браком руди, як це є в випадку ССРСР, а подостатком криці в головних країнах Західньої Європи. Як ми бачили з таблиці біжучого випуску криці на кв. милію, Англія і Західня Німеччина мають приблизно 8 разів кращі показники, ніж США, і приблизно 50 разів кращі, ніж ССРСР. Ми не мали даних для обчислення кількості криці в корисному вжитку в Англії і Західній Німеччині, але їх показники повин-

6) »The Daily Telegraph«, London, 8 October, 1958.

ні бути значно кращими, ніж у США, а про СРСР можна й не говорити. Крім того, Франція, Бельгія, Швеція, Норвегія та Італія повинні мати вищі показники криці в корисному вжитку навіть у порівнянні зі США. Тільки Еспанія може мати в цьому відношенні певне недомагання.

Західня Європа в першій половині 1959 року виявляє тенденцію значного збільшення витоплювання криці. Перед веде Західня Німеччина, яка на кінець року має дати біля 30,0 міл. тонн криці. Завважається підвищення продукції криці і в Англії. Депресія закінчилась і продукція криці збільшується, хоч в Англії чорна металургія ще не працює на повну спроможність своїх агрегатів.

Так виглядає коротка аналіза перспектив для СРСР у його намаганні догнати Америку та Західню Європу. Повністю можна погодитись із твердженням Американської Асоціації Промисловців — «СРСР не має жодних шансів наздогнати Америку в термінах, що надаються для перспективного підрахунку». До цього треба додати, що СРСР не має теж ніяких шансів наздогнати Західню Європу в гуртовій продукції в термінах, які можна б перспективно передбачити.

Перші провали й успіхи плянів комуністичного блоку

Хрущов нахвалювався, що СРСР разом з Китаєм до 1972 року випередить увесь вільний світ у гуртовій продукції. Однак ми вже згадували, що вже при кінці 1958 р. можна було передбачати катастрофу господарства Китаю, а не успіхи в його індустріялізації. Тепер навіть англійська преса, яка уникала об'єктивної оцінки «досягнень» системи «народних комун» Хрущова та Мао, відверто пише про господарську катастрофу в Китаї. Розміри цієї катастрофи можна бачити з таблиці зниження плянових завдань на 1959 рік (у мільйонах тонн)⁷:

Продукт	Плян на 1959	Зниження пляну до	Відсоток зниження
Зерно	525,0	275,0	47,0
Бавовна	5,2	2,3	55,0
Чавун	18,0	12,0	33,3
Вугілля	380,0	335,0	11,0

Плян побудувати 1092 заводи, які мали ввійти в експлуатацію до 1963 року, теж зазнав змін. Намічено будувати лише 877 заводів⁸).

Всі ці дані — це офіційні цифри китайського уряду. Розмір зниження плянових завдань доводить, що й ці завдання не будуть виконані, зокрема якщо йде про крицю і продукцію сільського господарства, бо господарський провал спричинений нечуваною катастрофою голоду, особливо по селах.

Китайська преса звичайно це промовчує, але втікачі з комуністичного Китаю вже повідомили про голод, а деякі факти це підтверджують. Ще з січня Китай перестав видавати візи чужинцям і уневажнив всі угоди продажу чужинецьким покупцям харчових продуктів, бавовни та іншого краму. Ще навесні 1959 року були ліквідовані «комуні» в трьох про-

7) »The Daily Telegraph«, London, 27 August, 1959.

8) »The Sunday Times«, London, 30 August, 1959.

вінціях, які потерпіли від посухи. Тепер офіційно повідомлено, що всі «комуні» перетворюються на колгоспи. Мільйони селян покинули «комуні», помандрувавши в міста, щоб дістати там працю й одержати харчі на картки. Відомо, що в час недостачі харчів, харчування селян з ідалень «комун» чи т. зв. «громадських ідалень», не зважаючи на його малокальорійність, є найкращим засобом для підживлення населення. Коли в трьох провінціях ці ідальні зачинено, а згодом зачинено і решту ідалень «сільських комун», як це сталося в серпні, то це свідчить, що в трьох провінціях на два місяці скоріше «комуні» вже не мали харчів для ідалень, а решта «комун» опинилась у такому самому положенні два місяці пізніше. Можна собі уявити в якій ситуації опинились китайські селяни, коли при вступі в «комуну» від них забрали всі їхні запаси харчів, а опісля позбавили їх і «громадського харчування».

Отже господарська катастрофа в Китаї такого розміру, що індустріялізація країни буде затримана на кілька років.

Пройшли вже ті часи, коли СССР мав діло лише зі своїми власними господарськими катастрофами. Тепер СССР примушений допомогти Китаєві в прискоренні його індустріялізації, рятуючи Китай від повної катастрофи, а це послабить економіку СССР і його шанси виконати пляни семирічки.

В самому ж СССР посуха спричинилась до низького врожаю, і можна бути певним, що взимі селяни України їстимуть кукурудзяний хліб та мамалигу, бо жито й пшеницю забере Московщина.

Двадцять днів перед XXI З'їздом був проведений перепис населення в СССР, тому можна було сподіватись, що на З'їзді Хрущов похвалиться вислідом перепису. Але Хрущов цього не робив, бо перепис виявив такі наслідки, яких Москва не сподівалася. Є всі підстави припускати, що загальна кількість населення в СССР, офіційно подана 3 місяці після перепису, є меншою на 8-10 мільйонів, ніж подано в попередніх відомостях. Правильні цифри були відомі Москві за яких 4-5 днів після закінчення перепису. Очевидно треба було аж три місяці, щоб підробити (зфальшувати) дані перепису. Але більш важливим є те, що перепис показав повний брак резервів робочої сили, без яких не можливо хоч би приблизно виконати завдання семирічки, або хоч вдержати попередній рівень продукції. Перепис повинен був показати непропорційно велику кількість дітей у віці від 1 до 11 років, і непропорційно малу кількість осіб робочого віку. За даними Міжнародного Червоного Хреста, в час війни СССР втратив 13 міл. вояків та 5 міл. цивільних вбитими, 95 відсотків з яких були б у робочому віці на час семирічки⁹⁾. Більше як мільйон емігрувало та декілька мільйонів загинуло в концентраційних таборах чи розстріляно під час післявоєнних чисток. Доплив робочої сили з підлітків впродовж принаймні шість років семирічки буде мінімальний і, можливо, таких розмірів, що не покриватиме кількості вибуваючих з причини старости чи смерті. В розмові з Гарріманом, Хрущов хвалився, що потрібну робочу силу буде вилучено з сільського господарства. Але збільшення посівної площі на 35 міл. гектарів та передача

⁹⁾ »Abend Blatt«, Hamburg, 27. 8. 1959.

колгоспам сільсько-господарських машин МТС-ів, будуть стояти на перешкоді переключенню робочої сили з сільського господарства. На початок семирічки СССР мав 54,5 міл. робітників та службовців. На кінець семирічки передбачено, що їх збільшиться до 66,5 мільйонів. Отже перепис показав, що для забезпечення промисловості робочою силою треба максимально використовувати підлітків та дітей¹⁰).

Не заслуговують жодного довір'я і недавні заяви Москви про успішне виконання піврічного плану першого року семирічки. Москва і в майбутньому буде давати такі запевнення. Успішна та постійна советська пропаганда про «великі досягнення» завжди найбільше допомагала СССР. Піднявши галас про «успішне змагання» із США, Москва обманює світ фальшивими показниками. Важливішими є заяви господарників, які алярмують, що недостатнє машинове устаткування не дає їм змоги виконувати плани, от хоч би заява Арістова, що в самій лише РСФСР треба замінити 400.000 машин; а СССР продукує річно ледве десяту частину потрібних лише для РСФСР машин. Що виконання планів провалюється свідчить ще й те, що Хрущов увів інститут комісарів на заводах. Отже виконання плану за перших 6 місяців цього року настільки незадовільне, що необхідний ще один уповноважений партією підганяйло¹¹).

Не зважаючи на всі вищеподані катастрофи й провали планів СССР і комуністичного бльоку, — московський план пропаганди «успіхів» розгорнутий повною силою. Треба відмітити, що перед тим, поки Хрущов визначив терміни, коли він «дожене» США, і взагалі Захід, советські економісти взагалі не робили жодних припущень чи конкретних обчислень, що стосувалися б до цієї проблеми. На Заході, навпаки, таких аматорів було вже не так мало. Тепер, як на команду, советські журналісти друкують статті, приблизно такого змісту, як пише відомий советський економіст проф. Н. Н. Любимов: «Слід мати на увазі, що в економічному змаганні з капіталізмом ясно окреслились два етапи та два цілком реальні терміни: перший з них — рік 1965, коли, наслідком виконання семирічного плану, СССР вийде на перше місце в Європі по виробництві заводської продукції на душу населення; другий — це рік 1970 (чи раніше), коли СССР займе перше місце в світі як за абсолютним обсягом виробництва, так і за виробництвом на душу населення¹²». В кінці серпня цього року сам Хрущов видрукував статтю в поважному американському кварталнику «Американський Квартальник Міжнародних Справ» під заголовком: «До мирної коекзистенції», в якій доводить, що комуністичний блок економічно перемаже вільний світ¹³).

Західні економісти дуже ретельно вивчають проблеми економічного змагання Заходу зі Сходом, і вже є впливові голоси про те, що семирічка Хрущова буде виконана. Так уже висловився впливовий російський

10) Докладніше про кількість населення СССР ми подали в статті: «Кількість населення в СССР», «Визвольний Шлях», вересень та жовтень 1956 р., стор. 985-995, 1103-1114.

11) «The Daily Telegraph», London, July 14, 1959.

12) Н. Н. Любимов, «Соревнование? Конкуренция! Не в названии суть!» «Советский Союз», ном. 110, 1959, стор. 30.

13) «The Daily Telegraph», London, 3 September, 1959, p. 13.

економіст Наум Ясний, обґрунтовуючи своє твердження лише тим, що в семирічці темпи зросту продукції менші, ніж у попередніх планах, отже можливі до здійснення. Який великий не був би авторитет Наума Ясного в колах російської еміграції і економістів Америки, але своїм аргументом він показав, що не знає економії ні Заходу, ні СССР¹⁴).

Висновки

Подана тут аналіза під кутом зору нашої (експериментального характеру) схеми планування хрущовської семирічки доводить, що господарство СССР не може у визначені терміни наздогнати США та Західню Європу; безуспішними будуть і намагання Москви виконати план самої семирічки й прискорити індустріалізацію Китаю. Виникає головне питання: на які успіхи власне розраховує Москва?

Москва краще ніж ми на Заході знає про неможливість економічно догнати США і Західню Європу, бо знає краще ніж ми слабкість советського господарства та має досвід численних господарських провалів, про які ми не маємо жодних відомостей і про які ми не знали навіть тоді, коли перебували в СССР. Але Москва знає і те, що її зусилля в ділянці озброєння завжди давали їй найбільшу користь, особливо в останні часи, коли атомна та ракетна зброя відіграють головну роль в озброєнні. Вже багато разів Москва виграла дипломатичні змагання з Заходом, спираючись на силу свого озброєння, особливо в останні часи, а не на потужність своєї економіки. За обставин відносно слабкої власної економіки, СССР не може гнатися за двома зайцями — наздоганяти США і посилено озброюватись. Треба вибрати якусь одну мету. Наша аналіза ясно доводить, що Москва може випередити Захід своєю семирічкою лише в озброєнні, але при умові, що їй пощастить приспати увагу Заходу, втягнути його в економічне змагання та в коекзистенцію до того часу, коли СССР буде підготований до ефективного несподіваного нападу на Захід своєю атомною зброєю. Отже перша та друга точки нашої експериментальної схеми советського планування, які ніколи не зазначені в советських планах, — є кісткою семирічки та плянів усього комуністичного блоку. Тепер СССР і весь комуністичний блок абсолютно не підготовані до несподіваного нападу атомною зброєю на вільний світ, особливо з причини свого географічно-стратегічного положення. СССР не має виглядів економічно перемогти Захід, але він може істотно поліпшити своє невигідне географічно-стратегічне положення. Потрібно тільки часу, щоб розбудувати потужну флоту атомних підводних човнів з керованими атомними ракетними стрільнями; потужну флоту атомних літаків, які тижнями могли б літати без постачання паливом, та «рибальських» кораблів, таємно озброєних керованими атомними ракетними стрільнями. Для цього потрібний тільки певний час; і потрібно приспати пильність Заходу ідеєю «співіснування». Технічні можливості для такого роду підсилення військово-офензивного потенціалу Москва має. Коекзистенція в супроводі економічного змагання між Заходом та Сходом у всіх відно-

¹⁴) Naum Jasny, «The Soviet Seven-year Plan». «Is it Realistic?» Bulletin, Institute for the Study of the USSR. Munich, May 1959, p. 21-29.

шеннях дає для ССРСР найкращі шанси у відповідний час дезорієнтувати оборону Заходу несподіваною атомною атакою. Женевська конференція на вершинах 1954 року, що пройшла під гаслом коєкзистенції, дала Хрущову змогу усунути всіх конкурентів та завести одноособову диктатуру в ССРСР, розвинути атомну й ракетну зброю для застрашування, **але не більше**. Тепер Хрущов прагне коєкзистенції для підготовки несподіваного і максимально ефективного атомного нападу. Повторяємо, що цей висновок впливає з поданої тут аналізи шансів ССРСР догнати економічно США та Західню Європу. Тому ми і приділили максимум уваги аналізі змагання Заходу й Сходу в економічній площині.

Саме тепер Захід стоїть перед оформленням далекойдучої і всебічної коєкзистенції, в той час, коли треба було б заблокувати протоки й не-випустити ні «рибальської», ні торговельної, ні військової фльоти ССРСР в океани.

Б. КУРИЛАС

А н т і г о н а

Ніяких надмір мук не всилує мене
Зректись померти благородно.

Софокл

Наче хижак-орел із громобивних неб
Спадає на гніздо безперих часнят,
Так гордий Полінейк не побоявся втрат,
З аргійцями припав до семибрамних Теб.

Але орел-беркут втопити ще не встиг
Кігтів застромлених в плоть матері-вітчизни,
Як Арес буряний завдав кривавих близен,
І сміттям гидливим за гордість той поліг.

На тлі братерських чвар, як промінь осяйний,
Як яблуневий цвіт, йдеш, серце, Антігоно,
Обряд дати братові, в землі покласти лоно.

І хоч тиранів люттю скута ти, дівча,
І смертних темінь мук безжально пюзнача,
Ти все в серцях живеш навіки, без мани.

ДМ. ДОНЦОВ

ЖРЕКИНЯ «БОГА, НІКОМУ НЕВІДОМОГО В КРАЇНІ»

Наш загал зарахував уже Лесю Українку до національного Пантеону. Це не значить, щоб її розуміли. Або щоб її прийняли за свою. Сучасники закидали їй «чужі сюжети» — Вавилон, Рим, Елладу, Юдею. Але в тих «чужих» драмах було востократ більше драматизму нашої національної сучасности, аніж в «рідних» творах інших авторів.

Закидали їй, що, фізично немічна, була в творчості відірвана від життя... Марна помста душевних калік з здоровими очима, що нічого не бачили, з великими вухами, які нічого не чули з того, чим трепотіло, пульсувало і дихало довкола гаряче життя.

Для многих вона й досі залишилася «наче той бранець, що на чужій землі шукає Бога, нікому невідомого в країні». Бо — «така природа людська, що досконале в ній може прийматися помалу і в тіснім крузі тільки» — каже Люцій в драмі.

Це могло б стати її кличем. Інша є та краса, — якій юрба б'є браво. Інша, — якій перш в «тіснім крузі» здвигають вітарі.

Той ідеал краси, що принесла вона, далекий був від ідеалів, що ними любувалася її доба. До приспаної твердим сном своєї раси, не мала подиву. У вірші «Slavus-Slavus» писала про раба, який

На себе самохіть кладе кайдани: —
Дивіться, як покірно тягне рало.
Ні, ймення слов'янина не дарма
Синонімом раба між людьми стало.

Не бути ним! Хай «з громом упадуть міцні будови!» Нехай — «великий буде жак», але й «велике визволення». Щоб «краска сорому» вже не горіла на лиці, щоб стерти з себе — тавро раба...

Slavus-и тікали від життя. Як жірондисти на вигнанні у драмі «Три хвилини». Мовляв, хай інші правлять світом, ми — шукаймо забуття в «чистій красі»...

Slavus-и шукали щастя — у дочаснім. Для того й бігли за Месією лише тому, що лікував калік та біснуватих. Та іншим був Він для неї, для Міріам. Вона ж «просити не мала в нього ні здоров'я, ні страви на безхлібі, ні одєжі».

В Месії — вона шукала не того, чого ждала юрба оспала, що згодом мовчки приглядалася конанню й смерті Того, хто викупить її прищов ціною крови. Сама готова була за Нього вмерти її Одержима.

Він наказав — людей любити. Та Міріам від Нього відвернутися не мала сили до тих, що дбали лиш про страву і одержу, не про Вічне. На жадання Месії — любити всіх, — вона відповідає:

Всіх, крім Тебе — це не можливо.

Але Тебе і всіх, — це понад силу...

І погляду пророчого Кассандри ніхто, навіть Долон коханий, не міг відвести «від тасмниці до живого щастя»: всіх чи особистого. Воно було мертве для неї. Так як і Айша, оте «живе щастя», що стояло перед Магометом — була «мертва» для нього. Живою ввижалася натомість мертва Хадіджа. Бо в ній «було щось Вічне», що жило і дивилося ще навіть з-за могили. Від чого очей відвести не було сил...

Sclavus — у покорі шукає щастя. В усталенім порядку, який би він не був:

Що хочеш думай — а коритись мусиш.

Громадська влада — то єсть Божя влада.

Єднаймося з громадою! Вона ж тобі все дасть — «притулок, працю, спокій». До ворохобного мистця Річарда (в «Пущі») приятель каже:

Я раджу покоритись... Вір, мій друже,

Ти сам-би в тій покорі мир знайшов, зломив гординю...

Бо відколи я сам себе відрікся,

Я мир і благодать у серці чую...

Та благодать у покорі, в зломаній гордині, в відреченні себе, — це був не ідеал, а прокляття для вільного мистця.

Бувають доби, коли в громаді, в тих, що нею правлять, — «вмирає закон», і ті, що його дали. Їх чесноти тоді облудою стають, а фарисеями — Катони.

Злочин — служить такій громаді. «В теплярні нидіють, а не цвітуть таланти». Мистці «суворі, тверді й сильні» — на те не йдуть. Бо «стілки в них було краси нової!» Затісно їй було під тим скляним теплярним небом. Бо «слово в устах пророчих мусить тільки Богу служити, більш нікому». І — новій красі, не знаній ще громаді...

А на питання, чому він не схиляє шию перед громадою тартюфів, Річард оповідає притчу про Марту і Марію, про «потреби часу» і про «те, що Вічне».

Ні, й проповідь громадського єднання — не знайшла луни в серці поетки...

Sclavus-и тужили за спокоєм. Але коли до Міріам каже Месія:

Спокій я, жінко, приніс тобі

бо

Спокою прагне всякий,

вона скрикує:

О, я не хочу, не хочу я спокою!

Не прагнула того, що прагнув «всякий», як не прагнули його апостоли Месії.

Коли артистові (у другій драмі) докоряють:

Це горда мова, та душі спокою

Немає в ній,

мистець відказує:

На що мені спокій?

Я ще живий, ще рано спочивати!

Спокій для Лесі означав стільки, скільки смерть...

А з тих рабів, які приймають загальнолюдську мораль спокою і любови ближнього, вона глузує, бо відразу тоді вони

стають спокійні, богобоязливі,

Хоч кия забувай!..

і люблять свого пана.

Ні, і на цю принаду для недужих не дзвеніло співзвучно її серце.

Всепотішаюча релігія братерства — була релігією рабів.

Нема ж бо, — «ні елліна, ані юдея»? Весь світ кохати, всіх людей? Та що ж, коли життя створило не лиш людей, що любляться взаємно, а й людей, що інших в ярма запрягають і мордують! Єднатися з чужинцем? Виливати перед ним свій жаль? Елсазар говорить:

Не плачу зроду я перед чужинцем.

Антеї — воліє задушитись струною від арфи власної, ніж своїм хистом оргії панам скрашати.

Як раб-егіптянин промовив до гебрея, що вони товариші неволі, — бо маємо ж ми спільний дім роботи,

гебреї відказує:

Що він йому чужий, цей дім неволі,

Що тут — йому товаришів нема.

Коли ж здурілі оборонці Трої — як знак угоди й миру — тягнуть в мури міста троянського коня, гукаючи:

Ахайцям честь! —

кричить Кассандра:

За кров, за смерть, за сльози!

Бо це — «нечистий дар». Бо — «дурно не дас дарунків ворог»!

Бо вона вже бачить, як гісни ахайські, в коні поховані, сновигають в руїнах Трої і хлещуть гарячу кров побитих оборонців.

В душу раба Нартала, пан його Люцій ввів теж троянського коня, бо його і себе — зробив визнавцями релігії взаємної любови між паном і рабом, між переможцем і побитим. Досі — докоряє Нартал:

Я був тілом раб, душею вільний

А тут, — я мусів полюбити тебе

І це є

... дуже зле!

Найгірше — в ім'я спільної догми покохати того, хто забиває волю й честь людини. Бо де ж тепер та воля?

Тим і панус хитрий Рим над нами,

Що він нам забиває волю хтіти

... Згноїв мою відвагу Рим.

Мов заворожена «обличчям римської Медузи» — віддасть свій хист чужинцям на забаву грецька танечниця Неріса...

Ні, й проповідь братерства з паном, що душу в рабство обертає — теж не будила луни в серці поетки. Не було в тім ані краси, ані мети життя — для неї.

Slavus-ам буйність життя — омана заступила Юрба — все спрагне-на ілюзій. Їй, втомленій, не здібній до походу, що ж і лишилося, коли не мариво в пустині, забуття?

Те забуття було чуже поетці.

Нехай її сучасники, як земляки Кассандри, були ще задитинні, щоб «знести Долі погляд». Нехай ніхто б із них не встояв »перед очима Мойри«, —

Не зважився б іти на їх вогонь, —

Кассандра зважилась. В майбутнім бачила і сльози, й кров — і віщувала їх. Собі, ані своїм, ілюзій не творила. Даремно Андромаха закликала:

Доволі з нас уже твоєї правди,
Зловісної, згубливої, — так дайже
Нам хоч неправдою пожити в надії!
Ох, я вже втомлена від тої правди!
Ой, дай мені хоч сон, хоч мрії, сестро!

Та в сні — шукають забуття невірники. Брехня злудлива замість правди — для хворих і розбитих була ліком. Не для тої, що була »душею вільна«. Не для мистців — »суворих, твердих, сильних« були ці байки.

В оповіданні »Над морем« читаємо:

»Бідна червона шапочка бігає собі по густому лісі, ганяючися за барвистими метеликами, не думаючи, що буде, коли сонце зайде і кривава заграва розіллється по лісі, пташки замовкнуть, метелики поховаються, а серед темних кущів засвітять диким вогнем вовчі очі«.

Вона їх бачила скрізь, українська Кассандра, там де наївні червоні шапочки оглядали безжурний світ веселих метеликів і пташок. Тому і гукала — як пророчиця у Трої:

Вартуй сторожа!

Тому так мало лагідного було в її піснях. Тому і накликала »вічний сон« на груди тих, що — як охляли учні в Гетсиманськім саді — смачно спали, коли на їх Месію вже тесався хрест — і кувалися цвяхи. Не знала, кого винити більше, чи тих, що тешуть хрест, чи тих, що сплять: чи ворогів, чи »друзів«. Тоді душа її ставала

чорніша, ніж хата-пустка,
Що після пожежі чорніє порожнею.

Холодна і безмилосердна, дивилася вона на світ довкола. Не було в нім краси: ні в покорі зломаних душ; ні в їх бідних оманах; ні в громаді нудній і чеснотливій; ні в тім спокої, що недужим серцем рани гоїв; ні в »братерській любові« до фарисеїв, що гордість забивала...

Невже ж усе у ній була негачія? Прокльони? Заперечення? Та ж мусіла вона в чімсь добачати щастя! Щось любити! В щось вірити! У чімсь знайти красу! Була ж вона не лиш людина, — жінка!

Вона знайшла свою любов, і своє щастя, і свою красу. І нам вщепила їх. В звабливих барвах малювали утопісти своє прийдешнє щастя, маляючи собі безжурних мешканців Утопії, але вона так прагнула наслати на всіх них «якесь лихо»! Бо все ж — це «сплеск життя серед моря повної згоди» мертвих душ.

В тім був цілий її світогляд.

Згода чи лихо, щастя чи горе, аби не стоячі води буденної мертвеччини. Нехай її геній з'являється їй весь «в темно-червоному світлі, неначе той відблиск пожежі»; хай «племінь жерущий» в очах його грає, і «жахом скове душу»... Вона піде за ним!

Нехай її Муза приходить «з вогнем, що опалює крила»! Вона полине за нею, хоч — «квітами серця» її встелила дорогу собі її Муза... Хоч «кров'ю його окрасила шати свої»... «Барвисті квітки» краси і насолоди ростуть «між терням», «в містичнім лісі». Їх зривати — ось в чім було щастя. В стремлінні! В леті! В небезпеці! У відразі! В жертві! В крові, пролятай за хвилину надземського щастя...

Як монтаніяр говорить:

Не в ідеї, мій пане сила,

А в самій крові. У пурпурі тім благороднім,

який освячує мету. В великій ставці, в захваті грача. В них знайде насолоду те серце неспокійне.

Що творцеві спокій? Річард, що вирвався із рук ворожої громади, яка його еретиком звала; яка трощила його різьби, — Річард, тут, на вигнанні, де має волю творчости, — знов тужить за минулим.

Ніхто його статуй тут не розіб'є, — правда, так що ж? Тут

... люди йдуть,

Минають мовчки, мов глухонімії,

Не дивляться, не бачуть.

І він питається:

Чого бракує творові мійому?

Хто може це мені тепер сказати?

... Чи не краще

Було тоді, як руки фанатичні

Мої утвори в порох розбивали?

Бо це ж таки було якимсь признанням,

Що хист мій справді може мати силу

Для них лиху, ворожу, нечестиву,

А все ж велику! Проти мене боролись люто!

І я тоді боровся.

Боротися! Щоб з тобою «боролись люто». Щоб чийсь «руки фанатичні» змагалися із серцем фанатичним. «Мати силу», вогонь в душі, чути їх в собі — ось в чім був сенс життя.

Неофіт з катакомб вертається в ряди Спартака, щоб

Хоч на час, на мить,

Здолати жити не рабом злидненням,

А вільним, непідвладним.

«Одержима» дає себе вкаменувати за одну лиш мить, за хвилину щастя — кинути прокляття на цезаря і на сінєдріон. Раб Люція — навік

прикутий до свого пана, що добрий був, бо став християнином. Та все ж він

Жалував про ту залізну клітку,
Де він був тілом раб, душею вільний!

Колись був він, хоч «дикий», та «щирий і палкий, як звір в пустині».

Попавши в клітку, гриз і сіпав грати
... як барс і рвався у пустиню...
Або на ворога, на свого пана.
І певно вирвався б або сконав...

Якби не його пан, що в нім зломив завзяття.

Той «на «оброті цнот» привів його в нове ярмо, страшніше ніж «ярмо залізне». Оплутав, скалчив душу, що вже не може, не хоче «клітку гризти», на волю вирватись або сконати; що іншого не прагне щастя, як щастя пса в буді. Для неї правдиве щастя було у виклику. В горінні душі. В її змаганні. Тому воліє «мучителя Нерона від ворога такого, що роз'їдає душу», воліє когось — з ким зміряти силу.

І «грішниця», що йшла мур висадить у повітря... Що її гонило? Чого вона бажала? «Упитись щастям перемоги». Хоч мить не чути рабиню без стиду. Знову — хай короткий, але — «сплеск життя» серед спокою зігнутих хребтів. Чогось, щоб не зв'ялила і не загризла «журба безсиля». Чогось, що вінцем краси уквітчало б чоло, уквітчало б життя.

Бо «Мойра так врядила», щоб були і море, і керманич, і корабель, і бурі, й боротьба й надія й перемога, і бажання зазнати проби сил, упадків, взлетів і тріумфів.

Спрага «упитися щертъ» їй не дає спокою. Правічний крик життя, що проситься назверх, і на перешкоди не зважає; якому байдуже:

Що хвилі спіткавши, розгонить по бурі...
Що темні хмари — в хаос помішає...
Що вбогу хатину, «останній притулок,
Важкою лявіною скине в безодню...
Той нехай собі плаче,
Хто вийшов в дорогу темненької ночі,
Хто човен непевній воді доручив,
Хто хату поставив над красм безодні...

З непевностей, з безодень, з хаосу, з бур — виводить шлях до перемоги, складається життя. Тому воно і гарне.

Як Річард тужить на вигнанні за фанатичною громадою противників; як Нартал тужить за кліткою, де він був «тілом раб, душею вільний»; як вона сама, що — мов птаха «з вирію в свій край» — рвалась душею до своєї закутої в пута країни, де було так «страшно й радісно»; як Міріам, що відкидала спокій для виклику і смерти за Христа; як той «божевільний», що «волю здобуває, щоб гнатися на безвість до загину», — так вигнанець жірондист знов тужить за тюрмою. Йому жаль стін Консієржері,

Понурих свідків героїзму,
Товаришів високих дум і вчинків.

Там жив він! Бо зазнав

І біль розлуки, й тугу поривання,
Й високе щастя жертви для ідеї
І муки сумнівів і радість мрії
І смерти неминучої трагізм.

Бо там — життя

Було зібране, неначе в тому шкелці,
Що промені порізненні єднає —
В одну сліпучу та палючу точку.

Він згадує ту ніч, як утікав з в'язниці:

Я все дивився в діл, в безодню ночі,
Де тільки й бачив я, що яркий вогник
Немов пекельне око. Я тремтів —
Не знаю сам, від страху чи від щастя,
І довго тямлю, як тоді боявся
Щоб шнур, тремтячи по вікні не стукав
... А все таки, то був останній час,
Коли життя було живе насправжки...

Він вертається в бурхливу Францію, де його голову оцінено. До небезпек і щастя. Щоб знов їх пережити, хвилини незабутні. Нехай би

Змагався я, боровся, поривався,
Тремтів би за життя своє хвилеве,
Але я жив би! Я б людей любив,
Людей ненавидів, а не привиддя,
Не тіні вмерлих!

Ось у чім була краса для Лесі Українки.

Ось у чім було життя. Мистець, борець — це було те саме. Це був — творець. Ні щастя, ні краси не знайде він в спокої, ні в житті без сплеску, ні в покорі, ні в теплярні для потульних і хирлявих, ні в омані для втомлених, ні в тверезім розрахунку, ні в розважних кроках, ні в обтяжених крилах. Її краса була не в ідеалі людей «літеплої вдачі», що їх «викинув Господь із уст» своїх.

Інша краса! Інакша насолода — притягала її. Де були: і біль розлуки, і туга поривання й тремтіння за життя, і жертва для ідеї, і мука сумнівів, і тріумф перемоги і смерти неминучої трагізм. Де все лучилося в палючій точці. Рватися за крати, зломити їх чи себе, жити!

«... Така природа людська, що досконале може в ній прийматися помалу і в тіснім крузі тільки... Вона була з того «тісного кола», з передньої стезі. З тих, що вкрали іскру вогню у заздрих олімпійців. Що запалили душі соток, тисяч — вогнем, якого не вгасити.

Часи, що вона їх виглядала, наступили по її смерті. Кривава заграва розіллалася по лісі, а серед темних кущів блимнули диким вогнем вовчі очі...

Та коли ми навчилися їх не лякатись, коли чимраз більше стає тих, що несуть «святую орифляму з пісень і мрій і непокірних дум»... З

наказом: »не падай, не корись!« Коли навчилися не боятись »на власний меч грудьми упасти«... Коли на кожний крик одурених — »Ахай-цям честь!« — з невидимих глибин, у серці розлягається тривожний оклик: »вартуй сторожа!« Коли на голос сумніву й зневіри, — »рука стискає невидиму зброю, а в серці крики боєві лунають«, — завдячуємо це в великій мірі ми тій тендітній жінці, тій аристократці родом і духом, яка надхнула нас новим, не плебейським ідеалом краси життя.

Яка відкрила видиво нового щастя: пориву і бунту.

Яка словами, що вирвала з душі, мов молотом гатила в недовірків. А з інших — кувала нову псіхе великого народу.

Тверду і непокірну*).

*) Ця стаття — це відчит, виголошений автором на урядженім Українською Студентською Громадою у Варшаві святі на честь Поетки, в грудні 1937 р., і друкований у наступнім році у Львівському »Вістнику«.

В. КУРИЛАС

Київська Софія

Слухай:

Деся в небі плывуть ріки,
Потужні ріки дзвону Лаври і Софії...

П. Тичина, »Золотий гомін«

Я довго жив в Едемі чудних нав,
Софіє Київська, феєріє веснова!
Яка мозаїк зелень голубова,
Яка рожевість між твоїх заправ!

Могутній Деїсус над луком перемоги
Бездню смерти б'є і чорного гріха, —
Й Оранта Пресвята, Нерушена Стіна,
Напряв показує, будучини дороги.

Рум'янком запахуца й васильком,
Обвіяна молитви ладаном,
Катедро наша величава!

Перстом дрижачим на Софію
Укажуймо, на світлу мрію,
І кличмо: »Слава, вічна слава!«

ЗІ СПОГАДІВ

НОВІТНІЙ БЕРЛАДНИК

(Літературні Подебради — Леонід Мосендз)

1922-го року Український Громадський Комітет у Празі на Чехо-Словаччині (М. Шаповал, Паливода, Стецько та інші) використав свої особисті стосунки з тодішніми провідниками молодого Чехо-Словацької Республіки — Томою Масариком, д-ром Гирсою, д-ром Бенешом, — для заснування першої Української Високої Школи на чужині. Частинно в подяку за поміч від уряду УНР, яку він був дав у Києві після революції 1917 року для організування й озброєння чеських військових частин, а частинно в ім'я слов'янофільських ідей — чехи створили в Подебрадах, під Прагою, Українську Господарську Академію, забезпечивши її засобами на обладнання, платнями професорам, а також стипендіями студентам. У наслідок цього, біля п'ятсот душ української середньошкільної молоді, яка брала участь у визвольних змаганнях і, як здавалося, безпросвітньо сиділа за колючими дротами в Польщі (Калуш, Щепіорно) або і в Чехо-Словаччині (Юзефів) — ця молодь знайшла вихід із ситуації і притулок у новозаснованій Академії, а разом з нею і певна кількість лекторського персоналу, в більшості вербована з членів екзильного уряду УНР або професури Кам'янець-Подільського Університету.

Студенти були рекрутовані з тих, що покінчили, або майже покінчили, середні школи вдома, або вже перед тим були студентами різних курсів високих шкіл. Ті, яким ще треба було закінчити середню школу, мали спочатку вступити на матуральний курс, а вже після закінчення його — до Академії. Щоб прискорити їх приїзд, чеська влада дала наказ своїй прикордонній сторожі пускати прийнятих студентів не тільки легально, а теж і через «зелену границю», якою то дорогою і прибула значна частина студентів, просто з таборів інтернованих, в неможливого зовнішньому вигляді. Чеська влада допомогла засобами на одяг для них, і вони — приведені до порядку й посортовані — стали регулярними студентами та завзято почали «гризти граніт науки». Завзяття підтримувалося ще й тим, що хто не здавав у визначений час іспитів, той утрачав стипендію.

Крім науки, закипіло й політичне і мистецьке життя. У скорому часі Подебрадська Академія стала малим культурним центром української еміграції.

Про розвиток Академії та її діяльність уже писалося раніше, а я берусь до моїх особистих спогадів про літературні персонажі, з якими мені довелося зустрінутись у Подебрадах на студіях. Деякі з них мали вже літературні деб'юти за собою, як от Наталія Лівницька, Борис Лисянський і Євген Маланюк. Інші — виступали пізніше з різним ступенем успіху, як от Галя Мазуренко, Аполлон Падоліст, Олена Теліга, Ле-

онід Мосендз. Із Праги часто приїжджав Юрій Дараган, тоді вже хворий на туберкульозу.

Олена Теліга, тоді ще Шовгенівна, приїхала з України нелегально аж рік пізніше, вступила на матуральні курси, а по їх закінченні перейшла до Педагогічного інституту в Празі. Поеткою вона виявила себе значно пізніше, вже, мабуть, по шлюбі з Телігою. Мене особисто найтісніше в'язала дружба з Наталією Лівницькою та Леонідом Мосендзом. Про останнього й хочу тут згадати.

Леонід Мосендз не відразу став студентом Академії. Вдома він закінчив тільки вчительський семінар, що для Академії не рахувався вистачаючим. Тому він поступив на матуральний курс реальної гімназії. Матуральний курс складався з кількох груп, у залежності від підготовки учнів. Мосендз належав до найміцнішої, першої групи, яку скінчив за рік із відзначенням. Олена Теліга, тоді ще Шовгенівна, із своєю товаришкою Ольгою Русовою, внучкою Софії Русової, ходила до наймолодшої, третьої групи. Їм було тоді не більше, як по 16 років.

Мосендз був трохи вище середнього росту, стрункий і худорлявий, з правильними рисами подовгастого обличчя і породистою будовою голови. Спочатку ходив на виклади в «Гімнастюрці», у військових черевиках та обмотках на сухих ногах. Був дуже рухливий, швидко бігав з однієї аудиторії до другої; взагалі темпераментом він був холерик. Через те, а також через його худість, ми прозвали його «холерним вібрионом» або, для скорочення, просто «холерою», але він не ображався. Мосендз мав міцне почуття гумору, сам сипав дотепами як з рукава, при чому ці його дотепи не завжди були безвинні. З самого початку почав співпрацювати в гумористичному часописі «Подєбрадка», що містив шаржі-карикатури Петра Холодного (молодшого) на професорів і студентів із відповідними римами або епіграмами. Мабуть Мосендзові належала епіграма на професора Бориса Лисянського:

»Вічно юний Діоніс
несравнений наш Борис.
він і фізик і поет,
одно слово — вінігрет».

Пізніше Мосендз був асистентом Лисянського по кафедрі фізики, дуже любив і шанував цього гарного чоловіка й гарячого патріота, але це не перешкоджало йому пускати, напр., такі «бон-мо» про підручник фізики, написаний Лисянським для студентів: «Читається (підручник) як поезія, вчиться як драма, а складається (на іспитах) як трагедія».

В домі Лисянського, до якого (за Скрипника) приїхала з України його дружина з двома дітьми, Мосендз був постійним гостем і дуже любив його дівчаток, тоді 9 і 11 років; особливо молодша, Алла, була його улюбленицею, в якій він побачив малярський талант. Пізніше, вона намалювала йому обкладинку до його автобіографічної повісті «Засів», а ще пізніше, вже дорослою панною, померла на туберкульозу.

Здавши матуру, Мосендз поступив на технологічний відділ інженерного факультету Академії і був дуже добрим студентом. Його улюбленим предметом була фізико-хемія, що й відповідало його характерові: організованому, люб'язному порядку і закономірності і трохи сухуватому.

Остання риса Мосендза була причиною, що деякі його поезії, хоч дуже високі своїм філософічним та ідеологічним змістом, не знайшли відразу великої популярности.

В ті перші роки в Подєбрадах мало хто підозрівав, що в Мосендза є літературні нахили. Я про це довідалася випадково, коли вийшла заміж і поселилася в Нимбургу, сусідньому з Подєбрадами городку, де було трохи легше знайти помешкання. В Нимбурзі, навіть у того самого господаря що й ми, мешкав і Мосендз. У нього часто збиралися на преферанса Володимир Райтер, Лапчинський, Юрко Пирогів, Яків Нестеренко (тепер у Торонті). Часом, коли мій чоловік брав участь у гри, вони грали і в нас, бо наша кімната була більша. Випивали багато чаю і з'їдали багато вишневого варення, що завжди було в мене в запасі. Після гри часто відбувалися розмови й дискусії, в яких особливо блищав ерудицією, крім Мосендза, Володимир Райтер, теж визначний студент-хемік. У цей, приблизно, час і вийшло на яв, що Мосендз пише. Він прочитав нам тоді дві свої новелі — «Людина покірна» і «Смерть Папи». Пригадую, що мій чоловік і я, призвичаєні до багатомовности наших народницьких письменників, були спочатку дуже вражені стислістю його стилю. Пізніше, одначе, нам стало ясно, що його техніка писання відповідає техніці інших письменників сучасної доби, особливо англосакської школи. Його новелі струнко побудовані, мають обов'язково яскраву поїнту і завжди ясно окреслену ідеологію. При цьому згадаю ще одну рису: завдяки його великій начитаності та загальній культурі, в нього ніколи нема дрібних, але прикрих «ляпсусів», які трапляються в інших наших авторів через незнання чужих мов.

Як і всі учасники визвольних змагань у ті часи, Мосендз дошукувався причин недавнього провалу української держави і знаходив їх не в зовнішніх обставинах, а в причинах глибших, внутрішніх, пов'язаних з нашими національними рисами: нестійкість, непотрібна покірливість, вихолощення відрухових і священних (в інших народів) реакцій на образи й насильство, як от відплата тощо. Підтвердження своїх поглядів, які пізніше стали його тезами, він шукав у дальшій і ближчій нашій історії. Він, напр., оповідав нам про «татарських людей» з таким обуренням, якби то були не княжі часи, а недавноминулі. У вірші його «У татарви шукали оборони...» чутно такі ж гіркі та пристрасні нотки, як у Франковому «Я ненавиджу Русь... Пригадую також, як він оповідав нам про десь вичитаний ним рапорт московського воеводи до «Малоросійського Приказу»¹⁾, в якому, намічаючи тактику для опанування України, було, між іншим, сказано: «а черкаси²⁾ народ шаткий» (а українці — народ хиткий).

Твердості характеру, відсутности плаксивости, прив'язання до свого рідного, почуття обов'язку, нездушеної реакції ображених почувань, цивільної та бойової відваги — оце й були риси, яких бажав Мосендз для свого народу. Він бачив вихолощення нормальних відрухів в української людини. Під претекстом цивілізації і добрих манірів виникло штучне створення т. зв. «покірної людини», або — сказати б староукраїнським словом — «людини плохой», яка все що приходить на її шлях

1) Міністерство для українських справ при московських царях.

2) В XVII стол. «черкасами» москалі називали українців.

сприймає по-овечому пасивно, без реакції. А десь — мислив Мосендз, — десь мусить бути прихований той здоровий натуральний відрух. У даному разі (новела «Людина покірна») він показує його в тому останньому ударі чобота безвинно повішеної людини. В другому оповіданні «Смерть Папи» він показує, як Папа відплачує в обличчі смерті своєму товаришеві за відбиту ним колись дівчину. Мораль: навіть і Папа Римський не вільний від людських відрухів. У цій самій збірці заамериканизований українець Смільський-Смайлс віддає своє життя, йдучи за пробудженим покликом крові. Сотник Яхненко зрозумів, що з дзвона треба робити прадідівського меча. Монах платить кинджалом за смерть брата і тоді, поперек сторінки рахункової книжки, пише — «I-ha Pagata»³⁾ (Заплатив сповна).

Непокірність, гордість, гаряче прив'язання до своєї народної душі, пімста за кривди, в протилежність до отруйливого Толстовського «непротиставлення злу», агресивний захист правди — це все знаходимо в Мосендзі. Тільки з таких людей можна створити націю, ніколи з овець.

Ще згадаю тут, що до слабостей українців Мосендз зараховував надмірно ласкаве ставлення до всякого роду чужинців, які шукали на землях України добра. Це в нього зродилося як реакція на нехіть чеських робітників дати працю «цізінцам».

Натурі Мосендза була чужа всякого роду анархія, розгільдїство, гістерицизм, пересантименталення, випадковість судження і брак позитивного цілеспрямовання, чим повна російська література, а на якій, на жаль, виховувалася й значна частина української інтелігенції. Пізніше, коли Мосендз знайшов дорогу до «Літературно-Наукового Вісника» у Львові, він умістив там статтю про творчість А. Чехова п. з. «Поет без світогляду». Вже з цього заголовка видно, яке було його наставлення до Чехова у протилежність до трафаретного, так би мовити, узаконненого. «Зайвих людей» він не узнавав. Зрештою, життя само показало, що вони народились зайво, без активного ставлення до життя.

До того ж періоду — 1927 рік — стосується теж задум і початок автобіографічної повісти Мосендза «Засів». В ній автор подає формування свого національного «Я» в аспекті вражень дитинства, в часи царської Росії, коли його батьки — поляки, римо-католики, — мабуть з огляду на кар'єру охрестили його православним. Ця повість знаходить собі паралелю в недавно виданій, теж автобіографічній, повісті Галини Журби, з тою однак різницею, що в родині Г. Журби все ж таки жила, по матері, родова українська традиція, щоправда — приглушена. Український патріотизм Мосендза не живився українською родовою традицією, не мав коріння в славному минулому власного роду: він виріс з любови до народу, в колі якого жив, і з почуття приналежності до нього, з усім його славним минулим, як цілості. Для нього слово «рід» означало «нарід», нація, а не один будь-який специфічний рід. При цьому слід зазначити, що Мосендз був людиною щиро релігійною.

Як я вже згадала, Мосендз був дуже начитаний. Читав переважно по-чеськи, бо чехи мали всю класичну світову літературу перекладену на свою мову, особливо читав французьких класиків — Золя, Вальсак,

3) «I-ha Pagata» — вираз, уживаний італійцями в бухгалтерії.

Фльобера та інших. З оригінальних чеських творів дуже популярними тоді були модерністичні брати Чапек, яких драма «Россомс Юніверсал Роботс» була сплягівана, якщо не помиляюсь, советським письменником А. Толстим п. з. «Бунт машин». Цю п'єсу, між іншим, ставив у Подєбрадах Загаров, що примандрував із Закарпаття. Друга їх п'єса — «З життя комах», блискуче написана, була гострою сатирою на маломіщанський побут; остання частина «З життя комах» (війна з муравлями) була антимілітаристична й викликала гостру критику за її цинізм, але була інтересна.

Дуже скоро Мосендз захопився англійською літературою. Знаю, що читав він Кіплінга, Уеллса, Честертона, Гелсуорти, а пізніше й поезію від Шекспіра та Уайлда до Уордсуорта і Лонгфелло; в останні часи вже так знав по-англійськи, що почав читати оригінали і потрохи перекладати поезію.

Читаючи західну літературу, Мосендз усе більше й більше переконувався, що Україні дорога лежить із Заходом, а не зі Сходом і — хоч «мудрість безформенна Українського Провансу летється в душу», але... «зза дерев вежа романська визирне суворе... Стихійною сп'янілість знов тверезість перемага... І чути як на вежі годинник б'є: «Не забувай про Захід!» І на дванадцятій стрілки зійшлися: полудне...»

Для людини, яка так стихійно любила Україну, яка вірою свого життя зробила погляд, що відвоювати свободу України можуть тільки струнки колони-ряди, в протилежність до анархічної череди, — консеквентним кроком було належати до основоположників першої групи Організації Українських Націоналістів у Подєбрадах.

В Нимбурзький період Мосендзові було, мабуть, яких 27-28 років. Він не був одружений. Ще на матуральних курсах нещасливо, бо без взаємності, закохався в Олі Русовій, значно від нього молодшій, яка, до речі, абсолютно нічим не вирізнялась із загалу, а була собі звичайною, свіжою, в кольорах дівчиною. Пізніше вона вийшла заміж за п. Базилевського. Мосендз якийсь час потішався легкими пригодами в Нимбурзькому парку, але пізніше познайомився з дійсно інтелігентною чешкою. Та до шлюбу й тут не дійшло, бо в нього все звучала дисонансом любов до чужинки і любов до рідного краю, як це видно з вірша «Антимарія» (стор. 77, Прага, 1941), де писав він про ту, що має прийти на побачення «з карміновими устами», але якій «мої стремління зайві». З сумом роздумує він, чи варто «придбати для синів чужинчу матір». Взагалі він починає бачити себе лицарем, якому серце є тільки завада на його шляху героя. У вірші «Уста неціловані» (стор. 88, там же) він пише:

щоби не вадило герою
палкеє серце в боротьбі,
стискаю певною рукою
його на все життя тобі.

Щодо українського жіноцтва, то Мосендз мав, з одного боку — високий ідеал: Праматір роду, або Марія, а з другого — мав жаль до українського жіноцтва, яке вважав занадто піддатливим, занадто гаремним, у чому вів один тон з Маланюком із його «ясирною» жінкою. В цій самій збірці новель він таку безпринципну жінку карає смертю з рук

партизанів. Уже пізніше, коли студенти покінчили студії і розсіялись хто куди, а він самий опинився на праці в Братіславі, тоді таки оже-нився з молодого словачкою і мав з нею дитину, що вмерла раптово «ні з того, ні з цього». Це він оповідав мені вже в 1944 році, а я згадую про цю смерть тому, що можна догадуватись, що це був туберкульозний менингіт. Хвороба ця часто забирає дітей туберкульозних батьків, а Мосендз був туберкульозний усе своє життя. Ще в 1927 році покійний д-р Модест Левицький, академічний лікар, давав йому життя не більше шість років. Проте Мосендз, за допомогою операцій, досяг до п'ятдесятки й помер у санаторії в Швейцарії вже на другій еміграції. Жінка його залишилась у Словаччині. У санаторії Мосендз з'єднав собі всіх ясністю душі й християнською витривалістю в обличчі смерті.

Смерть Л. Мосендза, як і смерть Юрія Клена, була передчасною. В ньому, як і в Клені, ми втратили дуже культурного поета-письменника з тих, які являються організаторами новітньої позитивної та агресивної української духовости. Кожне слово його творчости продумане й несе післанництво. Колись, у Саройана, я вичитала такі прикмети, вимагані від письменника: інтелігенція, здоров'я, інтуїція, освіта, неколективність, уміти пізнати самого себе, знати штуку писання, мати свідомість мети і соціальну відповідальність.

Коли ми заступимо «соціальна» (відповідальність) словом «національна», то побачимо, що Мосендз завів лише в одному пункті — здоров'я. Він був поетом і письменником з Божої ласки, з ряду саме тих, яких нам треба побільше.

Тому з особливою приємністю чуємо про те, що в Канаді створився Громадський Комітет для видання друком спадщини Мосендза. Першою має піти його невидана повість із життя Івана Христителя. В добрий час!

Подебрадчанка

Ілюстрації творчости Л. Мосендза у віршах

* *

У татарви шукали оборони,
Людьми татарськими воліли бути,
Бо ханські все були миліші пута,
Аніж свої, князівські, закони.

Ставали в Посполитій Кисілями...
(В гостині більш подобалось, як вдома).
Від справ чужих не відчувалась втома,
Хоч душі й руки крились мозолями.

В Палаті Грановитій розбивали
Собі лоби, чолом цареві б'ючи.
За ранги та за цяточки блискучі
І вольности і звичаї міняли.

Імперіям були все вірні слуги
І ширили до безтяму простори...
Раби-Баярди, вірністю хорі,
За честь чужу, свою дали в наругу.

Все барвилися: у чорне, злотне, біле...
Все мріяли про східнього владика...
Від довголітнього, від вікового звику
Й червона мла вам очі засліпила.

А ще кому знесете ви данину?
Яким варягам зложите присягу?
Яку чужу прикрасите ви сагу?
І перед ким ще схилите коліна?

ПОДЕБРАДСЬКІ ДНІ

Магдалині Папанкивні.

Пухлі лапасті зірочки зарямили вікно,
розстелюють по вулиці відбілене рядно
і шелестом виманюють: зробити тільки крок,
а там впірнеш, зануришся у пуховитий танок...

Ще площа в сніжній білості досвітні бачить сні,
боюся доторкнутися серпанку тишини.

Щоб не брудити сніжності — обережно іду
і шкода пуху збитого на кожному сліду.

Метальний Юрій*), убраний в кунтуш із соболев,
вдивляється у візі своїх минулих снів,

але керує впевнено, в непевнім сході дня,
на Захід крок розмірений спижевого коня.

А в далині ввижається: прабатьківський майдан,
на огирі степовому зчарований Богдан,

а булава гетьманська вп'ялась в чужинний Схід...
на Захід знов шукаємо давно забутий слід,

шукаємо загублений, у крові і вогні,
і з вірою приймаємо ці Подебрадські дні.

* * *

Лиши свої намагання, рабине,
покинь турботи за свого пана.
Не спатиме він цілу ніч, а рано
Із першим полиском тебе покине.

*) Король Юрій Подебрадський.

Чи переможе він, чи може згине —
його чекає боротьба. Незнана
йому спокою путь. Тобі ж не дана
відвага стримать тую міць, що лине,

як водоспад, і забира з собою
твої дрібні, безбарвні, плоскі жалі
до моря змагань, океану бою...

ти ж вмієш шепотіти гірко »вале«
та, на стіні міській покірно стоя,
вдивлятиись у шляхи й чекать героя!..

ROMONA MILITANS

(1919)

Д. Донцову

»Вітер свище в багнетах,
ми йдемо, йдемо, йдемо,
прямуєм ми без устанку
в осінній синявий степ.
Нас ждуть недовідані мети,
ми йдемо, ідемо, ідемо...
Веде нас в криваві ранки
Суворий отаман Смерть«.

Нащадки воїв княжих,
нащадки степових ізгоїв
минають прудкою ходою
минулого віхи хиткі.
Сонце ж знамення кажесть,
вітер проти героїв,
пророцтв кривавих луною
за ними шумлять віки.

За ними — князівські змови,
за ними — погрози Калки,
з гребель Берестецьких стогін,
пожеж Батуринських згар...
Див захлиснувся зовом,
від крику зайшлися галки,
Обида, раба тривоги,
чатує вже на Базар...

(Всі вірші взяті з збірки Мосендза
»Зодіак«, Вид. »Колос«, Прага, 1941)

Дж. К. ЧЕСТЕРТОН

ВІЧНА ЛЮДИНА

(Закінчення, 10)

У. Втеча від поганства

Новітній місіонер, зі своїм капелюхом з пальмового листя і з парасолею, став досить смішною фігурою. З нього глузують серед світських людей за легкість, з якою його можуть з'їсти людодіди й за вузький фанатизм, який примушує його вважати культуру людодідів нижчою ніж наша. Світські люди не бачать, що сміються з себе самих. Досить смішно питати людину, яку мають зараз зварити в казані і з'їсти — на чисто релігійному святі, — чому вона не розглядає всі релігії як однаково дружні й братні. Але є тонша критика проти нього: в тому, що він робить занадто широкі узагальнення про поган і зважає занадто мало на різницю між Магометом і Мамбо-Джамбо. Спокуса професорів — ставитися до мітології як до теології: речей ґрунтовно обдуманих і серйозно ставлених. Спокуса інтелігентів — розглядати занадто серйозно тонкі відтінки різних шкіл у досить невідповідальній метафізиці Азії. Понад усе, їх спокуса — не добачати справжню істину, яка входить в ідею Aquinas contra Gentiles¹), або Athanasius contra Mundum²).

Коли місіонер каже, що він винятковий у тому, що він християнин, і всю решту рас і релігій можна збірно назвати поганями, він цілком має рацію. Він може казати це в зовсім неправильному дусі, і в такому разі він духовно не має рації. Але в холодному світлі філософії і історії, він інтелектуально має рацію. Він може навіть не мати права мати рацію, але він має рацію. Зовнішній світ, якому він несе свою віру, справді підлягає певним узагальненням, які вкривають всі його різноманітності. Може, в називанні його поганством є занадто багато спокуси до гордості або лицемірства. Може, було б краще називати це просто людськістю. Але є певні широкі характеристики в тому, що зветься людськістю, поки воно перебуває в тому, що зветься поганством. Це не обов'язково погані характеристики; деякі з них заслуговують пошани християнства, деякі з них були поглинуті й перетворені в субстанції християнства. Але вони існували поза християнством і ще існують поза ним, так певно, як море існувало перед човном і існує навколо човна; і вони мають присмак, такий сильний, універсальний і безпомилковий, як присмак моря.

Наприклад, усі справжні вчені, які вивчали римську й грецьку культуру кажуть про неї одну річ. Вони згодні з тим, що в стародавньому світі релігія була чимось одним і філософія чимось зовсім іншим. Було дуже мало зусилля раціоналізувати і водночас здійснити справжню віру

1) Тома Аквітанський проти поган.

2) Атанасій проти світу.

в богів. Було дуже мало вдавання такої реальної віри серед філософів. Але нікотрі не мали пристрасти або може сили переслідувати інших, крім окремих і особливих випадків; і ні філософ у своїй школі, ні жрець у своєму храмі наче ніколи не розглядав своє поняття як здатне вкрити світ. Жрець, який приносив жертви Артеміді в Калідоні, неначе не думав, що люди колись будуть жертвувати їй замість заморської Ізиди; мудрець, що йшов за вегетаріанськими правилами новопітагорійців ніби не думав, що ця метода універсально запанує й виключить методи Епіктекета чи Епікура. Можна назвати це ліберальністю, коли нам так хочеться; я не маю справи з диспутом, а описую атмосферу. Це все, кажу, визнається вченими, але мабуть ні вчені, ні невчені не зрозуміли повно, що цей опис — точний опис усіх нехристиянських культур теперішнього часу; і особливо — великих культур Сходу. Східне поганство багато більш суцільне — як старовинне було багато більш суцільне — ніж визнають новітні критики. Це багатокольоровий перський килим, так як друге було різнобарвною римською підлогою в квадратах; але єдина справжня тріщина в цій підлозі походила від землетрусу Розп'яття.

Новітній європеець, що шукає своєї релігії в Азії, проєктує свою релігію на Азію. Релігія там — щось відмінне; воно й більше й менше. Він наче людина, що поділяє на мапі море як сушу; позначає хвилі як гори; не розуміючи природи його специфічного перебування. Цілком вірно, що Азія має свою гідність, поезію і високу культуру. Але зовсім не вірно, що Азія має свої виразні області моральної влади, де про всю відданість думають категоріями моралі; як коли ми кажемо, що Ірландія католицька або що Нова Англія була пуританською. Мапа не позначена за релігіями в нашому розумінні Церков. Стан думання далеко більш тонкий, більш відносний, більш потайний, більш різноманітний і змінний, ніж кольори змія. Мусулманин — найбільше наближення до войовничого християнина, і це саме тому, що він багато більше наближення до посланця західної культури. Мусулманин у серці Азії майже стоїть за душу Європи. У цьому розумінні мусулмани в Азії — тільки як несторіяни в Азії. Іслам, говорячи історично — найбільша із східних ересей. Атмосфера старовинної й традиційної Азії, з її одвічним етикетом і з її незбагненими чи збентежуючими філософіями відчула вхід Ісламу як щось чуже, західне й войовниче, що пробивало її наче спис.

Навіть там, де ми можемо позначити лініями в рисках області азіатських релігій, ми будемо мабуть проєктувати на них щось догматичне й етичне, що належить нашій релігії. Це так, якби європеець, не знаючи американської атмосфери, почав припускати, що кожний »стейт« — окрема суверенна держава, така патріотична як Франція; або що американець, коли згадує »хоче своє »місто«, має на увазі, що він не має іншого, як громадянин стародавніх Атен чи Риму. Як він проєктував би специфічну відданість на Америку, так і ми проєктуємо специфічну відданість на Азію. Є відданості іншого типу, але не такі, як мають на увазі люди на заході, коли кажуть, що хтось віруючий, що він намагається бути християнином. В інтелектуальному світі це означає щось далеко більш невизначне й змінне, завдяки сумнівам й міркуванням. В мо-

ральному світі — щось багато більш розхитане й блукаюче. Один професор перської мови з одного великого університету, — такий пристрасний прихильник Сходу, що фактично висловлював зневагу до Заходу — сказав одному моєму приятелю: «Ви ніколи не зрозумієте східних релігій, бо ви завжди думаєте про релігію як зв'язану з етикою. Цей вид не має зовсім діла з етикою». Ми знайомі з деякими майстрами Вищої Мудрости, деякими прочанами на Стежці до Могутности, з якими східними святами й ясновидцями, які справді не мають зовсім діла з етикою. Щось відмінне, щось відокремлене й невідповідальне забарвлює моральну атмосферу Азії й торкає навіть атмосферу Ісламу. Вона була схоплена дуже реалістично в атмосфері «Гасана»; і це дуже страшна атмосфера. Вона навіть ще жвавіша в проблисках справжніх і старовинних культів Азії, які нам трапляються. Глибше за глибини метафізики, далеко на дні в безоднях містичної медитації, під усім цим урочистим всесвітом духовних речей лежить таємниця — недоторкана й страшна легковажність. Або тому, що вони не вірять у диявола, або тому, що вірять у долю, або тому, що досвід тут — усе, й вічне життя — щось зовсім відмінне — як-не-як, вони чомусь цілковито відмінні. Я читав десь, що були три великі приятелі в середньовічній Персії, славні за свою єдність думання. Один став відповідальним і шанованим везіром падишаха; другий був поет Омар, песиміст і епікурієць, що пив вино, глузуючи з Магомета; третій був Гірський Старий, який запаморочував своїх людей гамішем, щоб вони вбивали інших людей кинджалами. В дійсності не дуже важливо, що хто робить.

Султан у «Гасані» зрозумів би всіх трьох; він навіть був усіма трьома. Але цей тип універсаліста не може мати характеру; це хаос. Він не може вирішати, не може боротись, не може покаятись, не може надіятись. Він не творить своєї душі. Бо наше вчення про спасіння означає працю, як коли людина пробує зробити статую гарною. Для цього треба остаточного вибору; бо не можна робити статуй, не відколюючи каменю. І в цьому полягає ця остаточна аморальність за метафізикою Азії. І це тому, що в усіх цих неоявлених віках не було нічого, щоб звернути людське думання гостро до діла; сказати йому, що прийшов час вирішати. Свідомість жила занадто довго в вічності. Душа була занадто безсмертною; особливо тим, що вона ігнорує ідею смертного гріха. Вона мала занадто багато вічності; тим, що не мала досить з години смерти й дня суду. Це ми маємо на увазі, коли кажемо, що Азія занадто стара. Але, точно кажучи, Європа така сама стара як Азія. Тільки Європа не просто постаріла чи старіє. Вона була народжена знову.

Азія — це все людство; так, як воно саме випрацювало свою людську долю. Азія у своїй велетенській території, у своїх різноманітних населеннях, у своїх висотах минулих досягнень і глибинах темних міркувань — це цілий світ. Це радше космос, ніж континент. Це світ такий, як людина зробила його, і туди входять деякі з найчудовіших речей, що зробила людина. Тому Азія стоїть як один представник поганства й один суперник християнства. І всюди інде, де ми бачимо приклади цієї смерт-

ної долі, вони показують стадії тієї самої історії. Де Азія закінчується південними архіпелагами дикунів, або де темрява, повна безіменних форм, живе в серці Африки, або де останні рештки загублених рас животіють у холодному вулкані доісторичної Америки, всюди це та сама історія; часом може останні розділи тої самої історії. Це люди, що заплуталися у лісі своєї власної мітології; це люди, що втопилися в морі своєї власної метафізики. Політейстам надокучила найдикіша фантазія. Монотеїстам надокучила найчудовіша істина. Сатаністи тут і там ненавидять небо й землю так, що пробують сховатися в пеклі. Це падіння людини: і саме це падіння відчули наші предки в першу мить римського занепаду. Ми теж ішли вниз по цьому широкому шляху, по цьому зручному схилі, за величною процесією високих культур світу.

Коли б Церква не ввійшла в світ тоді, Європа ймовірно була б тим тепер, чим тепер є Азія. Ми називаємо Схід незмінним у більшості тому, що він не зазнав цієї великої зміни. Поганство в останній фазі дало багато ознак того, що воно ставало таким самим незмінним. Це не означає, що нові школи або секти філософів не виникали б; вони виникали в старовині й виникають в Азії. Це не означає, що не було б містиків або візіонерів; були містики в старовині і є в Азії. Це не означає, що не було б соціальних кодексів, вони були в старовину й є в Азії. Це не означає, що не могло б бути добрих людей або осіб зі щасливим життям, бо Бог дав усім людям совість і совість може дати всім людям певний мир. Але це означає, що тон і співвідношення всіх речей, і, особливо, добра і зла, були б на незміненому Заході такими, якими вони є на незміненому Сході.

Коли б класичне поганство животіло досі, ряд речей міг би животіти з ним; і вони були б дуже схожі на ті, що їх звуть релігіями Сходу. Були б ще пітагорійці, що навчали про переселення душ, як ще є індуїсти, що навчають його. Були б ще стоїки, які робили релігію з розуму й чесноти, як ще є конфуціянці, які роблять релігію з розуму й чесноти. Були б ще новоплатоністи, що вивчали трансцендентні істини, значення яких загадкові для інших людей і спірне навіть між ними самими; як буддисти ще вивчають трансценденталізм, загадковий для інших і спірний навіть між ними самими. Були б ще інтелігентні аполлонійці, що поклонялись сонцеві, але пояснювали, що вони поклоняються принципіві божества; так як ще є інтелігентні парси, що поклоняються сонцеві, але пояснюють, що вони поклоняються божеству. Були б ще дикі діонісійці, що танцювали на горах, як ще є дикі дєрвіші, що танцюють у пустелі. Були б ще юрби народу, що ходили на народні свята богів у поганській Європі, як є в поганській Азії. І було б ще багато більше людей, які поклонялись би їм, ніж тих, які вірили б в них. І багато людей служило б богам і вірило б у них; і вони служили б їм і вірили б у них просто тому, що це демони. Були б ще левантинці, що потай жертвували Молохові, як є ще туґи, що потай жертвують Калі. Було б ще багато магії, і чимало з неї було б чорною магією. Було б ще значне захоплення Сенекою й значне наслідування Нерона; так само, як високі епіграми Конфуція могли існувати разом з китайськими тортурами. І

над усім тим плутаним лісом традицій, що дичавіли або в'яли, нависала б простора тиша, своєрідного, навіть безіменного настрою; і найближча назва для нього — ніщо. Всі речі, добрі й погані, мали б неописаний вигляд занадто старих для того, щоб вмирати.

Нікотра з цих речей у Європі в відсутності християнства не була б такою, як воно. Поскілки пітагорійське переселення душ ще було б, ми могли б назвати його пітагорійською релігією, як говоримо про буддійську релігію. Поскілки ще були б принципи Сократа, ми могли б назвати їх сократською релігією, як балакаємо про конфуціянську релігію. Як народні свята ще позначались би мітичним співом Адоніса, так ми могли б назвати це релігією Адоніса, як балакаємо про релігію Джагернота. Як література ще базувалась би на грецькій мітології, так ми могли б називати цю мітологію релігією, як називаємо індуську мітологію релігією. Ми могли б казати, що стільки-то тисяч мільйонів людей належить до такої-то релігії, в тому розумінні, що вони ходять у такі-то храми або просто живуть у країні повній таких храмів. Але коли б ми називали традицію Пітагора або животіння легенди Адоніса ім'ям релігії, то нам довелося би знайти інше ім'я для Церкви Христа.

Нікотрі з тих філософій чи мітів не такі як Церква, й без сумніву не такі як войовнича Церква. І коли б це правило не було вже доведене, виняток довів би його. Правило — те, що поганська історія не має войовничої Церкви; і виняток (або те, що дехто зве винятком) — що іслям принаймні войовничий, хоч він — не Церква. І це саме тому, що іслям не дохристиянський і тому в тому відношенні не поганський. Це була ересь, що змалася з Церквою і через те наслідувала її. Після християнства є скільки завгодно таких наслідувань. Перед ним їх немає.

Войовнича Церква унікальна тому, що це армія в поході до універсального визволення. Рабство, від якого треба визволити світ, добре показує стан Азії і стан поганської Європи. Войовнича Церква має й дисципліну, бо коли б вона не мала дисципліни, всі люди були б у рабстві.

Ця універсальна й войовнича віра внесла в світ надію. Може єдине спільне в мітології й філософії те, що вони були сумні, себто не мали цієї надії, навіть коли мали трохи віри й любови.

Не буде кінця нашим сперечанням про лібералізування теології, доки люди не побачать, що її ліберальна частина — це її догматична частина. Коли догма неймовірна, то тому, що вона неймовірно ліберальна. Коли вона іраціональна, то тому, що вона запевняє нам більше свободи. Очевидний приклад — це свобода волі. Казати, що людина ліберальна тим, що заперечує свою волю — абсурд. Але ймовірно, що її доводиться ставити якесь трансцендентне вчення для того, щоб ствердити свою свободу.

І це вірне в двадцятьох інших справах. Хто вірить у Бога, мусить вірити в абсолютну владу Бога.

(Скорочений переклад П. П.)

ЕНРИКЕ МАРТІНЕЗ КОДО**(Enrique Martínez Kodó)**

КОМУНІЗМ ЗВЕЛИЧУЄ БОЙОВИЙ УСПІХ ЦАРЯ ПЕТРА

В аргентинському журналі «Динаміка Соціаль» (Буенос-Айрес, ч. 107/109), що присвячений проблемам політики, науки і техніки, появилась інтересна стаття **Е. Мартінеза Кодо** про гетьмана Івана Мазепу, бій під Полтавою і його наслідки. Стаття об'єктивна і прихильна до українців. Можна лише мати застереження до повтореної автором версії про «бурхливе й пристрасне життя» і «любовну пригоду» Мазепи, але загально стаття вповні заслуговує на те, щоб подати її в перекладі й читачам «Визвольного Шляху», тим більше, що в ній порушені питання, пов'язані з нашими мазепинськими святкуваннями. Одночасно править вона за один із кращих зразків об'єктивного трактування українського питання автором-чужинцем.

Редакція

З великою театральною пишністю та пропагандивним розхвалюванням почали комуністи святкування 250-річчя бою під Полтавою, отої кривавої і нерівної бойової дії Петра Великого, який розгромив українського гетьмана Івана Мазепу і його союзника — короля шведів Карла XII-го.

Якими ж мотивами керуються володарі Москви у святкуванні перемоги, що її досягнув один з царів, себто один із глитаїв народу, проти яких виступав і боровся комунізм? Вони кажуть, що це була перемога над зрадником і чужоземним народом. Над зрадником? — Вражаючий парадокс, бо ж Мазепа виступив проти царя і було б логічно припускати, що годі визнати зрадником народу того, хто насправді цей народ боронив та провадив до національної величі.

Самостійний народ

Багато є таких, що не розрізняють українців від москалів. У цьому напрямі працює комуністична пропаганда, щоб приспати, а згодом і придушити стародавній український націоналізм. Однак дійсність інша, цілком відмінна. Українці, в суті речі, це козаки й слов'яни крайнього сходу Європи. Не є вони ні спольонізованими москалями, ні зрусіфікованими поляками, як помилково думають про них. Є народом своєрідним, відмінним від поляків і москалів, з відмінними антропологічними прикметами.

Великорос, або просто московський росіянин — ясноволосий, широкоплечий, важкий і меланхолійний; українець — стрункий, темноволосий, діяльний, із веселою вдачею середземноморця. Має політичні й мистецькі нахили, про що свідчать його приказки, легенди і народні пісні.

До всіх цих прикмет українців треба додати їх гордість із своєї історії, якої славно минувшину вони шанують. Київ — гарне й мальовниче місто, що перед монгольською інвазією було культурним центром Руси, та ще й нині є одним з найбільш важливих міст СРСР. Гордий на свої церкви й монастирі, Київ конкурував з Москвою в релігійній діяльності. Своє історичне минуле, в тому ж і героїзм козаків, звеличують та оспівують їхні (українські) поети аж по наші дні.

Українська мова значно відрізняється від московської. Тут треба звернути увагу, що українська мова має три букви, яких не має московська, і навпаки — не має шість букв, що їх уживають москалі.

Історія показує нам і ті великі причини, що відділяють москвинів від українців, і ці варварські утиски, що їх терплять українці від москалів.

Україна появляється вже готовою державою в IX-му столітті (себто в ранішому періоді, ніж Росія і Польща), коли українські племена об'єдналися під владою князів. Одне століття пізніше, коли об'єдналися князі, постала велика держава Русь (назва якої дала початок Російській імперії) із столицею Києвом; ця держава за володіння великих князів Святослава, Володимира і Ярослава розрослася майже на цілу східну Європу. Тут треба пояснити, що Русь це історична назва України і стосується до українського племені, що замешкувало околиці Києва, а опісля попало в залежність від московських здобичників.

1229 року Україну захопили і знищили татарсько-монгольські орди. Оце поневолення, що тривало аж до 1590 року, стало причиною, що українців відтиснули з їх національної території. В той же час уже були зорганізовані держави — Польща і Московія. І тут починається доба безперервних воєн, під час яких Україна злучилася з Польщею (Люблинська унія), щоб перемогти турків. Тоді ж вона була опанована Польщею, а щоб позбутися поляків, склала союз з Московією. Здобувши перемогу над поляками (1648 р.), Україна стала незалежною державою, але під московським протекторатом (Переяславський договір 1654 р.). Однак її нові протектори намагалися заволодіти нею. Тоді появилася легендарна постать національного героя — гетьман Іван Мазепа, який з допомогою короля Швеції Карла XII-го проголосив відверте повстання проти Москви. Але його величаві й шляхетні наміри не завершилися успіхом, Мазепа був розгромлений у бою під Полтавою (1709 р.). Наступив страшний московський утиск, який 1764 року довів до повної ліквідації української автономії.

Від тієї нещасливої дати почалися для української нації болючі й довготривалі страждання, утиски й переслідування, поглиблювані систематичною денационалізацією і русифікацією, включно з заборонаю уживати українцям їх рідної мови (1876 р.). Від тієї дати починається, частинно тасмно, а частинно відверто, безперервна боротьба проти московського насильства і проти менш сильного, але реального австро-угорського панування. Ця боротьба проводилася аж до великої російської революції 1917 року. Після короткого періоду незалежності, Україна сула знову окупована й прилучена до СРСР (1920 р.). Від того часу червоні москалі намагаються приховати ґеноцид та злочини, поповнені в Україні, але значення й обсяг цих злочинів просякли й поза залізу заслону. Від

закінчення другої світової війни аж до сьогодні, світ не раз чує відгомін цих злочинних (московських) акцій, які одначе не зламали бажання українського народу здобути свободу.

»Зрадник« Мазепа

Мазепа це просто легендарна особистість української історії, в якій він визнаний »геросм свободи«. Чимало визначних авторів присвятили йому свою творчість (Вольтер, Віктор Гюго, лорд Байрон та інші), сплітаючи довкола нього героїчну авреолу, яка одначе різниться одна від одної у своїй версії.

Найбільш правдоподібно, що Мазепа народився 1640 р. в Мазепинцях (Київська область) та одержав блискучу освіту в єзуїтській колегії. Завдяки своїм здібностям став пажем на дворі польського короля Яна Казимира. Тут проводив бурхливе й пристрасне життя; незабаром поступив до почту визначного шляхтича, жінка якого закохалася в нього до безтями. Шляхтич, довідавшись про це, наказав прив'язати Мазепу нагим до хребта дикого коня, що завіс його аж в Україну. Тут врятували його селяни і він, завдяки своїм здібностям, став помічником Івана Самойловича, начальника козаків. А коли І. Самойловича козаки усунули (з гетьманства) за військову нездарність, Мазепу одноголосно обрали своїм начальником. Зручною політикою він зміцнив свою владу й оборонив границі від турків і татар. Коли Петро Великий боровся проти турків, Мазепа прислужився йому на чолі 60-тисячного війська українців і став довіреним мужем царя. Але це були хитрощі, бо Мазепа ніколи не покидав думки про національну свободу. Вкоротці, після миру в Альтранстад, він склав союз із шведами і боровся аж до бою під Полтавою, який став не тільки кінцем гетьмана, але й незалежності його батьківщини.

Полтава і її наслідки

Бій під Полтавою, що відбувся між кількісно нерівними силами (70.000 москалів під командою Петра Великого проти 25-тисячного війська шведсько-українських союзників), був поразкою з різних причин, а найважливішими з них були: брак майже цілої артилерії, зморені й голодні війська після виснажуючого маршу вперек Росії, втрата корпусу кінноти (генерала Кренца) і, врешті, замішання в рядах союзників, коли впали коні, які несли ноші з раненим королем. Мазепа і Карло XII були змушені шукати захисту в Бендерах, де й помер цей героїчний козак перед 250 роками (22 вересня 1709 р.).

Здавалося, що бій під Полтавою означав лише підупалість військової потуги шведів і знищення героїчних козаків Мазепи, але дійсність у наслідках показала ще більш трагічною. Бій під Полтавою у своїх наслідках приніс кінець автономії українців, а Російській імперії запевнив незвичайне зростання.

Якби Петро Великий був розгромлений під Полтавою, Росії було б дуже важко поширити свою владу в наступних роках так, як це сталось в дійсності. Відкинена від доступу до Чорного і Балтицького морів, Московія стала б малим середземним краєм, без ніякого політичного й культурного тяжіння. Тут виступає те, що мало б значення для дальшої но-

вітньої історії аж по наші дні: завдяки своєму християнському й демократичному покликанню, Україна стала б великою потугою європейського Сходу, де жодна марксистська ідеологія не мала б місця, а культура і національний розвій України запевнили б їй величне місце у світовій сім'ї народів.

Ось чому Полтава стає символом для Заходу; і кожного разу, коли Захід відступає перед вимогами імперіялістів інтернаціонального комунізму, може вважати свій відступ за нову Полтаву, байдуже яку — економічну, політичну чи військову.

Тому слід бажати, щоб керівники Заходу завжди мали перед очима значення і наслідки Полтави і не створювали собі нових видань цього жахливого нещастя. Тому й згадуємо Полтаву з повним пієтизмом і пошаною до тих мужів, які того дня загинули в обороні своєї свободи і своїх прав на самовизначення.

* * *

До статті Е. Мартінеза є додані виїмки з праці французького вченого de Oudard-a, що їх теж подаємо в перекладі.

* * *

»Найсвітліші уми XVIII-го століття не ставилися поважно ні до Петра, ні до його реформ. Виїмком був тільки Вольтер, якого свідочтва не мають великої вартости. Вольтер працював за гроші (на замовлення) і сам признався, що змінював події. Після Вольтера почалася велика дискусія над тим, чи Петро мав рацію, європеїзуючи свій народ.

Правда є така: Петро зєвропеїзував Росію своїми перемогами, а не реформаторськими указами. Ця зміна, більш уявна ніж дійсна, сталася коштом Європи. Захопивши шведські провінції, вказавши своїм наслідникам шлях на Варшаву, основоположник Російської імперії наніс шкоди цивілізації, якій, нібито, мав служити. Не Європа прилучила до себе Росію, а Росія, саме Росія поневолила частину Європи, не осягнувши цивілізаційної асиміляції. В час, коли поневолені народи звільнилися від Росії (тут автор згадує зміни, які зайшли після першої світової війни), заломилася й реформа Петра. Всі здали собі справу з того, що, не зважаючи на свій модерний і європейський вигляд, цей край залишився нападницьким і азійським через свою внутрішню структуру.

Збіг щасливих умов, сприятливих подій, та ще й невідомість чужинців зробили з царя героїчну фантазію, про велич якої ніхто не смів сумніватися. Але вчений історик, який велику частину свого життя провів очевидцем цих справ, недискретно відхиляє заслону і показує нам цього володаря, обдарованого малою кількістю добрих прикмет, а зате всіма людськими дефектами. Він (цар) не є універсальним розумом, — який хоче все зрозуміти і все зглибити, а є істотою, яка діє під впливом химерности, незнаной народів, а яка дивувала й осліплювала. Він не воїн безстрашний, який не лякається, не знає небезпек, а володар боязливий, який на полю бою тратить усю свою брутальність.

Жорстокий у час миру, слабкий на війні, обожаний за кордоном і зненавджений своїми підданими; одним словом — деспот, якого ніколи ще не було між монархами, і який мав більше щастя, ніж розуму«.

Переклав Ю. Т. К.

Віра РІЧ

(Vera Rich)

Річниця

Років п'ятдесят і двісті — і в цю ніч
лиш кілька мече зір спадний свій скін;
та стіп радих світило не віта
квітучим кликом: »Се родилось чадо,
родилась Воля в шарпаних степах!«
Тим часом біси гострять жала пер,
кордони креслять, барвлять їх у кров.

Років п'ятдесят і двісті — й нині хто
надійде вшанувать тебе, Мазепо,
Ім'я твоє чи чути, де жонґлюють
політикою? Чи запалює
Європа смолоскипи або лавром
чтить меч твій — отамане скрайніх варт?
— Їх вік ще конференції плянує.

Ні неминуша пам'ять про поразку,
ні прикра честь в піснях полум'яних,
ні на вигнанні про минуле сні —
Трагічним не навік Тобі вінцем:
Твоє ім'я — волі іскор огнище,
Твій дух негасний сяє в блиску лез
і меч кусе з найслабшої з надій!

Військами не світає ще на Схід;
Крихка це зброя проти множеств Ада.
Війні квітки багряні сплять іще
в бруньках своїх пухнатих, в наших жилах;
Та доки пишно в небі вибухнуть,
надіями б'ємбся, молитвами —
з Тобою, нєхтуючи проґрану.

Брадфорд, 18. 7. 1959.

(Складено до Здвигу Спілки Української Молоді
на відзначення 250-ої річниці полтавського бою)

З англійської переклав **В. Державин**

Вол. САВЧЕНКО-БІЛЬСЬКИЙ

ПОЧАТОК СПОМИНІВ

Генерал-хорунжий Військово-морської офіції Володимир Савченко-Більський, начальник Департаменту Фльоти Військового Міністерства Української Держави у 1918-20-х роках, начальник Школи гардемаринів і член Морської Ради Чорного моря — перебував на еміграції, в останній час — у таборі Вісбаден-Кастель (Велика Гессенщина, Зах. Німеччина). В 1947 році, з нагоди 80-ліття з дня народження генерала В. Савченка-Більського, секретар Українського Морського Інституту, інженер-економіст Лев Биковський, звернувся до нього, як до одного з творців української чорноморської фльоти і колишнього голови Української Громади у Севастополі, з проханням написати свої спомини і дати до друку в Видавництві Інституту. Генерал В. Савченко-Більський погодився й почав поволі виконувати це завдання. Але постійна хвороба перешкоджала йому, а згодом він виїхав до родини у Францію, передаючи початок своїх відручно написаних споминів Л. Биковському. В 1954 році він помер у Франції в місцевості Дре, проживши 87 років. Таким чином його спомини, призначені до друку у Видавництві Українського Морського Інституту, залишилися незакінченими, а Інститут, з переїздом до США, перейшов у стан консервації і спомини залишились ненадрукованими. Цей «Початок споминів», переданий нам інж. Л. Биковським, друкуємо тепер у нашому журналі, вважаючи їх навіть у такому вигляді важливим причинком не тільки для української морської справи, а теж і для української історії взагалі.

Редакція

* * *

Володимир Савченко-Більський народився 14 (27) липня 1869 року. Походив він із дворян Чернігівської губернії, де й народився в селі Олишівці, Козелецького повіту. Родовим гербом дворянства, з якого він походив, був «Лев з колесом у передніх лапах за цитаделею». Батьки В. Савченка-Більського мали, так би мовити, нахил до лібералізму, особливо його мати Варвара, яка багато допомагала селянам у всякій потребі. Тому сім'я Савченка-Більських користувалась серед селянства великою й щирою пошаною. Брати матері В. Савченка-Більського, а також і мати, були теж дворянами, з дому Сулійових. Вони захоплювались лібералізмом глибше. Менший брат матері, себто дядько В. Савченка-Більського, Федір, був у дуже добрих відносинах з Олександром Лазаревським, відомим істориком, автором розвідок про історію України. В Олександра Лазаревського, в його маєтку Гирівка, Глухівського повіту, часто бував наш незабутній поет і апостол Тарас Шевченко, що дуже любив стареньку матусю Олександра Лазаревського — Феодосію Іванівну, яку

називав »божественна бабуся«, а її чудову слив'янку — »божественна слив'яночка«. Тарас Шевченко присвятив Феодосії Іванівні і свій вірш — »Садок вишневий коло хати, Хрущі над вишнями гудуть...«

У маєтку Олександра Лазаревського, Гирівці, дядько генерала В. Савченка-Більського — Федір Сулій — й познайомився з Тарасом Шевченком. Коли Т. Шевченко повернувся з заслання, зовсім хворий, Федір Сулій часто його відвідував і Шевченко дуже полюбив його, як милу, видатну людину, надзвичайно інтелігентну. На доказ щирої приязні, Т. Шевченко подарував Федорові Сулієві деякі свої речі. По смерті Т. Шевченка, Ф. Сулій позбирав ще деякі речі Шевченка у синів і доньки О. Лазаревського. Коли ж Тарас Шевченко лежав у труні, то в дуже пригнобленого цією подією Олександра Лазаревського появилася думка залишити видатну пам'ятку по цій геніяльній людині. Він запропонував надрізати вуси Шевченкові і покласти їх у зроблений медальйон. Так було й зроблено. Цей медальйон довго переховував у себе син Олександра Лазаревського — Борис, приятель генерала В. Савченка-Більського, що разом з ним служив у Севастополі. Борис Лазаревський був добрим письменником, писав українською та російською мовами. В. Савченко-Більський якось порадив Борисові Лазаревському передати на переховання медальйон своєму дядькові Федорові Сулієві, бо той уже мав особистий Шевченківський музей. Борис Лазаревський послуховав приятеля і передав медальйон Ф. Сулієві.

Коли Т. Шевченко помер, то з допомогою матері генерала В. Савченка-Більського достали віз і пару волів, поклали на віз труну з тілом Т. Шевченка, покрили її червоною китайкою і в супроводі приятелів, чернігівських дворян, повезли її якраз через те село, де народився дядько ген. В. Савченка-Більського, — Володькову Дівицю, Ніжинського повіту, де й находився маєток Сулійів. Там же згодом був похований і Федір Сулій, що вмер у Києві.

Свій Шевченківський музей Федір Сулій, що жив, по відході у відставку, в Києві, передав своєму приятелю й землякові, дідичеві Тарновському, який згодом zorganizував великий Шевченківський музей у Чернігові.

Взагалі майже всі чернігівські дворяни були ліберального напрямку. Крім великого будинку Дворянського зібрання, вони мали окремих дворянський клуб, де була й театральна сцена. В цьому клубі чернігівські дворяни влаштовували часті сходи, вечірки і давали театральні вистави. У великому міському театрі в Чернігові чернігівські дворяни поставили »Назаря Стодолу« і »Чорноморців«, що пройшли з великим успіхом. Гарні декорації й нові костюми були зроблені на кошти чернігівських дворян.

Під час панування царя Олександра II-го чернігівські дворяни вислали делегацію до царя, до якої увійшли: Ханенко, дядько Михайла Ханенка, що недавно помер у Варшаві, Лизогуб, що був пострілений в Одесі, два брати Тризни, Лавриненко-Міщенко, старший брат матері ген. В. Савченка-Більського — Митрофан Сулій, і ще один старенький дворянин (прізвища якого, на жаль, не пам'ятаю), що був обраний головою цієї

делегатії. Делегація звернулася до царя з проханням дати Україні культурно-просвітню автономію. З промовою до царя був звернувся саме той старенький дворянин, а при цьому він так схвилювався, що впав і помер від розірваного серця таки перед царем. Цар прийняв делегацію дуже любезно, але автономію безперечно відмовив, мовляв, про це ще передчасно думати. Як відомо, цар Олександр II-гий був убитий, коли віз до Державної ради складену ним капітуляцію Російської держави.

Генерал Савченко-Більський скінчив восьмикласову міністерську класичну гімназію і хотів, на бажання матері, стати лікарем. Поїхав до Москви і вступив до університету на медичний факультет. Але перед Великоднем захворів на тяжку хворобу, яка тоді ходила по людях — «свинку». Вертаючись додому, по дорозі застудив цю хворобу і в нього зробився горло-гортанний параліч, який дуже його мучив та унеможливив йому повернутися в університет.

Коли почав зближатися час покликання до військової служби, В. Савченко-Більський поступив вільним охотником до 17-го пішого Архангельгородського полку в липні 1886 року, що стояв у місті Козельці. В серпні того ж року вступив до Київського воєнного училища, а скінчивши його по першому розряду, повернувся до Архангельгородського полку.

Але в полку пробув не довго. В 1901 році, на прохання дядька Федора Сулія був переведений у Морське відомство та зачислений адміралтійством до екіпажу, розташованого в Миколаєві. В той час у Миколаєві існували вищі морські курси і В. Савченко-Більський поступив на них вільним слухачем.

1903-го року Савченко-Більський був переведений у Севастопіль до 34-го фльотського екіпажу, в якому командував 3-ю ротою. Як людині працьовитій, йому було доручено завідувати стрільбищем морського відомства, а також і Ушаковою Балкою, де влаштовувались для моряків різні забави.

Але капітан В. Савченко-Більський хотів плавати по морі, хотів далі проходити морську науку. На жаль, йому не пощастило. Через непорядки у фльоті йому довелося проплавати лише дві кампанії, а саме — 11 місяців на броненосці «Дванадцять Апостолів», командиром якого був капітан I-ої ранги Коланде.

Після вибуху першої російської революції, капітан Савченко-Більський був призначений помічником командира 34-го фльотського екіпажу до господарської частини.

1906-го року у фльоті проведено реформу, поділивши її на плаваючий і береговий екіпажі. На березі залишилося тільки два екіпажі, замість попередніх одинадцять, а саме — Чорноморський і Севастопільський фльотські екіпажі. Вже тоді підполковник адміралтійства В. Савченко-Більський був призначений помічником командира Севастопільського фльотського екіпажу.

6-го грудня 1912 року підполковник В. Савченко-Більський став полковником, а крім цього, в тому ж році, був призначений головою екіпажного суду та був обраний старшиною Офіцерського морського зіб-

рання. Таких старшин було шість. В. Савченко-Більський пробув на цьому почесному становищі чотири роки. Одночасно був також призначений тимчасовим суддею Воєнно-морського суду в Севастополі, три рази в різні речинці.

У 1916-му році полковник Адміралтійства В. Савченко-Більський був підвищений у ранзі до генерал-майора та призначений командиром Севастопільського флотського екіпажу. В історії чорноморської флоти це був єдиний випадок, щоб генерал Адміралтійства був призначений і затверджений командиром флотського екіпажу. Спричинились до того великі заслуги і бездоганний моральний стан В. Савченка-Більського.

Ще в 1907-му році в Севастополі заснувався український гурток «Кобзар». Генерал Савченко-Більський і його великий приятель — корабельний інженер підполковник Неклиевич, — довго приглядалися, що за люди ввійшли до цього гуртка, а особливо — яка була його президія. Це дало добрі наслідки. До президії гуртка ввійшли дуже порядні люди, що любили свою батьківщину так, як учив Шевченко.

В 1910-му році В. Савченко-Більський і його приятель, підполковник Неклиевич, увійшли, за таємним голосуванням, до президії гуртка «Кобзар». Праця в гуртку зараз же пішла більш інтенсивним кроком.

Коли до Севастополя дійшли чутки, що в Петербурзі стався державний переворот і вже складений новий уряд, президія гуртка «Кобзар» увечорі того ж дня зібралась на засідання, щоб обміркувати, як вона повинна поставитись до цих змін. Було одностайно вирішено невідкладно приступити до праці, а саме — виготовити заклик до українців гуртуватися в українську «Чорноморську Громаду». Тут же був складений текст заклику. На другий день з'явилося у місцевій газеті запрошення, щоб кожний, хто вважає себе сином України, прийшов увечорі до Жіночої школи при Пушкінській вулиці.

Зібралось стільки народу, що не тільки школа, але й уся вулиця Пушкінська, і вся площа Пушкінська, були заповнені людьми. Найбільше було моряків, дуже чепурно вдягнених, як на свято. Було видно, що люди справді прийшли на велике свято...

О год. 6.30 увечорі голова президії Вячеслав Лашенко відкрив зібрання. Дуже короткою, але змістовною промовою він вітав зібраних і з'ясував їм, що може дати нам революція, як треба розуміти «свободу» і як слід себе поводити, щоб заслужити пошани з боку інших держав, які б визнали нашу Батьківщину-Україну самостійною, незалежною державою. А зараз же наше головне завдання — згуртуватися в одну українську сім'ю, яку названо «Чорноморська Громада», а вибрану президію «Чорноморської Громади» — назвати Радою «Чорноморських громадян»...

3 документів минулого

Листи з України

Боротьба за Київ

Після того, як большевики наклали сотні трупів у київському анатомічному театрі, коли ні один киянин не був певний, що не попаде до чревайки, а опісля, вже в «готовому вигляді», до анатомки, — всі незвичайно зраділи з того, що в літі 1919 року большевиків гнали з заходу українці, а зі сходу — білогвардійці.

Про те, що між українцями і добровольцями не було згоди, ніхто й не думав. Всі були переконані, що під тиском Антанти прийшло до порозуміння між Петлюрою і Денікіном, а дехто з киян мав «певні відомості», що на наказ з Парижу українські війська мали зайняти Україну, а добровольці мали йти на Москву виганяти большевиків з Великої Росії.

Тож коли вранці 31 серпня 1919 р. на вулицях Києва появилися українські війська, радості не було кінця. Раділи всі, особливо українці, яким здавалося, що з приходом українських військ Київ більш не попаде в большевицько-російське ярмо. Російські націоналісти, яких у Києві була тьма-тьмenna, а які ждали Денікіна, були досить збентежені. Свого незадоволення з приводу зайняття Києва українськими військами вони покищо не виявляли, але не виявляли теж і радості.

Біля полудня рознеслась по Києві чутка, що на Печерськ ступили перші частини добровольців. Москалі підняли голову і цілими масами потягнули в сторону Печерська.

Якесь погане передчуття занепокоїло мене. З газет і проклямацій, що їх розкидали українські війська, я дізнався, що з Денікіном згоди нема, що Україна Антантою не визнана. Стало ясно, що з зустрічі українців з добровольцями добра не буде.

На деяких балконах появилися російські прапори, російські «дами» поначіпляли собі російських відзнак; всі москалі готувалися зустрічати добровольців.

Про українські галицькі війська, що розташувалися коло міського театру та зайняли Думу, на балконі якої виставили український прапор, — немов усі забули. Галичани почували себе незвичайно прикро враженими та здивовано дивились на російські прапори й товпи росіян, очікуючих денікінців.

І справді, було чого дивуватись. Вся чорносотенна згряя, яка за большевицької влади ховалася по мишачих норах і на вулицю не показувалась, тепер, святочно одягнена, забила собою увесь Хрещатик та з іронією споглядала на український прапор, що висів на міській Думі.

Біля першої години по полудні появилася на вулицях Києва перший денікінський роз'їзд, що складався з 10 добровольців. Побачивши триколовий прапор і офіцерські погони, «дами» цілували коней, заси-

пали добровольців квітами, а крикам «ура» не було кінця. Так чорносотенні елементи Києва вітали «спасителів єдиної неділимой».

А що ж робили українці? Одні, не маючи сили дивитися на таке видовище, розійшлися по хатах, а інші скупчилися біля Думи і співали українських пісень.

Тим часом настрої росіян підносилися, войовничість і непримиренність до українства зростали кожної хвилини, кожної секунди. Український прапор, виставлений українським видавництвом біля Бесарабки зник. Зняли його чорносотенці.

Я ходив по місті й прислухувався до розмов росіян. Розмови такі самі, що й за часів гетьмана, коли він об'явив «федерацію». «Долой українцев», «Долой австрійцев!» (себто галичан) — такі вигуки можна було почути на кожному кроці.

Біля 5-ої години по полудні з боку Царської площі наближався добровольческий батальйон у супроводі попів та церковних хоругв. Відізналися церковні дзвони, чорносотенне попівство вітало денікінців. Коли входили українці, «колокола» мовчали, на те ж вони й «колокола»! Тепер товпа ревіла «ура!!!».

Попереду батальйону їхав автомобіль із золотопагонниками, між якими я пізнав кількох українців з бувшого гетьманського міністерства внутрішніх справ. На душі стало незвичайно важко. Невже, після пролиття стільки української крові за волю України, отій голоті місце тут, у серці України?

Денікінці наблизилися до Думи й зупинилися. Кількох з них підійшло до Думи з російським прапором, щоб його поставити поряд з українським.

Російського прапора не впустили.

Піднявся страшенний шум і галас. Дехто з більш боязливої публіки, зрозумівши що заноситься на бурю, відходив. Залишилися тільки українці під Думою та росіяни чорносотенного покрою.

Товпа не заспокоювалась. Росіяни напірали на Думу, в дверях якої стояв гурток українців, щоб силою винести російський прапор на балкон. Врешті, по довгих змаганнях, по цілогодинній суматосі, російський прапор пропустили і на Думі, поряд з прапором українським, повис триколовий прапор російський — символ гніту й поневолення!

Картина, якої в житті ніколи не забуду, як і не забуду й того дикого вереску, що його зчинила чорна сотня, побачивши свій прапор на балконі.

Добровольці в той же час повернулися назад до Печерська. Наближалася буря.

Через півгодини підійшли українські війська, що, як виявилось з розмов, були поінформовані про все, що діялося на Хрещатику і під Думою. Особливо хвилювалися чорні гайдамаки, які вже дізналися про те, що український прапор над видавництвом біля Бесарабки зняли чорносотенці. Побачивши на Думі російський прапор, вони скинули його.

Через п'ять хвилин появилися два кінні добровольці, глянули на балкон Думи і помчали в бік Царської площі. А через хвилину з боку Царської площі почулися вистріли — один, другий... Кулі засвистіли

над головами, затріскотіли кулемети, а далі — я вже нічого не бачив. Юрба звалила мене з ніг, закотила, мов поліно дров, у якісь ворота, де я пролежав півгодини, поки прийшов до пам'яті.

Обізвалася артилерія, кулемети не втихали... Щойно під вечір я пробрався додому. По дорозі бачив галичан, що відходили в сторону Святошина. Прийняв "х Київ, столиця України, дуже тепло й радо.

Всю ніч гуркотіли колеса, це відступали українські обози й артилерія. На душі було так погано, що можна було збожеволіти.

Перші дні денікінської влади в Києві

Зудар, який виник у Києві між українцями і добровольцями, збив з пантелику більшість київського населення. Всім стало ясно, що згоди між Петлюрою і Денікіном нема, та що боротьба з большевиками при незгоді двох антибольшевицьких сил дуже ускладнюється.

Більш демократично настроєна частина росіян балакала про те, що згода з українцями конче потрібна, що без згоди большевицька небезпека збільшиться та хто зна, чи добровольці, без помічі українців, зможуть побороти большевиків.

В такому дусі помістила новопостала газета «Русь» статтю, якою, покликаючись на настрої населення, закликала до згоди. Частина добровольців, особливо кубанці, з якими я балакав, виявила своє незадоволення з приводу війни з українцями. Більшість киян і частина добровольців були тої гадки, що тепер не пора для боротьби між росіянами і українцями, та що в першу чергу треба прогнати й знищити большевиків, а там, мовляв, якось помиримось. Як виглядатиме це «якось» ніхто не хотів думати про те, й не думав...

Зовсім іншого наставлення були «заправщики» денікінської армії та російські чорносотенні націоналісти.

Газета «Вечернее слово», півофіційний орган російських націоналістичних кіл, помістила статтю — «Большевики второго сорта», в якій вилаяла українців за всіма правилами «русского красноречія», зрівнявши українців з бандитами, хуліганами тощо; згадала про «німецькі марки» і про «австрійську інтригу», і ще раз виляла на голови українців ті помії, якими обливали нас усі вороги української державности.

Звичайна річ, що чорна сотня, підбадьорена своїми проводирами, почала «действовать». Погруддя Тараса Шевченка, що стояло на Царській площі — розбито, обуривши тим не тільки українців, а теж — щиро чи не щиро — генерала Май-Маєвського. У своєму наказі він назвав це «ділом чорних рук» і доручив генералові Бредову «разследовать» цю справу і «бандитов передать суду». Генерал Бредов, сам чорносотенного покою, мабуть не дуже то послуховав наказу Май-Маєвського, а чорна сотня мабуть не дуже його перелякалася, бо пішли «в рух» деякі українські вивіски, а українців, які говорили на вулиці по-українськи — арештували та доставляли контррозвідці.

Минуло кілька днів і на київському горизонті появилися Віталій Васілевич Шульгін і Савенко, «щирі приятелі» українців. Вони вже в пер-

шому числі свого «Кієвлянина» виклали українцям таке, що чорна сотня аж завилала з радості.

»Не било України, нет і бить не может, всьо ето германская видумка! Ура! — Єдина неділимая Россія і конституційний монарх!«

На доказ »неділмости Росії«, ген. Драгоміров наказав відновити знищені »українськими бандитами« написи на пам'ятнику Богданові Хмельницькому — »Єдина неділимая Россия« та »Волим под царя восточного православного«, що й виконано впродовж кількох днів.

Від величезних російських прапорів, з царськими коронами й без них, в Києві зробилося темно, як від затьміння сонця. Здавалося, що надходить безпросвітня ніч і що українцям ясного дня вже більш не побачити.

Українці, що були мов громом приголомшені, ніяк не могли прийти до себе. Деякі з розпачу не виходили на вулицю по кілька днів. Одна моя знайома пані плакала два дні, мов на похоронах найдорожчих осіб, а інші, більш зрівноважені й сильніші нервами, збиралися по українських кооперативах гуртками й радили, що робити далі.

Ніхто не хотів примиритися з тим, що в Києві залишаться денікінці. Всі українці так довго ждали приходу української влади, і от — вона прийшла лише на один день. Спочатку всі надіялися, що українські війська одержать підмогу і викинуть добровольців, але надії з кожним днем маліли. Українські війська, продержавшись якийсь час у районі Боярки, відступали далі. Згодом здали Хвастів і надія на поворот української влади до Києва пропала.

Київ, у березні 1920 р.

А. Агороняц

Віра РІЧ

ДИТИННА НАРЕЧЕНА НА МОЗАЙЦІ

Мале лице, бліде між злотних мас
Вінця й в ушах зірок-окрас,

Очей півмлість, в переляку,
Ґрезет — мов прямовис і кут;

Лиш у руках ще є життя,
Де сині прбжилки тремтять;

Не важиться сприйняти лик
Чужий, крізь ладану вали,

Незнану ж долю ожида
З гідністю візантійських дам.

Переклав В. Державин

Г. КЕРШ

МАЙСТЕР СКРИПОК

Покорний затримав віддих, коли майстер скрипок із витонченою делікатністю знайшов гострим кінцем інструмента, подібного до долота, відповідне місце поміж з'єднаннями скрипки. А коли лезо увійшло й почувся різкий тріск, Покорний не міг стримати крику агонії:

— На милість Бога, досить! — сказав він. — Ви забиваєте мене.

— Терпеливості, пане, терпеливості, — відповів майстер. — На відчайні хвороби мусять бути відчайні ліки. Тут, як бачу, вада лежить поміж «плечем і черевом»; на мій гонор, нема нічого ліпшого на це, як дослідження ножем. Але, маестро, якщо ця операція вам заприкра, то відверніться. Вона скінчиться за пару секунд і будемо знати найгірше. Відваги тепер...

Розітнувся звук, наче щось чутливе було порване. Покорний закрив очі рукою, а коли знову їх відкрив — його розкішна скрипка лежала зляюча на столі, розпанахана в талії, розлуплена від черева до плеча.

Покорний — музика, капельмайстер короля — стояв, кусаючи нігті, а в той час майстер скрипок досліджував те, що здавалося руїнами шляхетного інструмента.

— Отже?... — спитав він хрипко.

— Терпеливості, маестро, терпеливості...

— На милість Бога, чоловіче, будь обережний. Це скрипка — Агосто ді Маджіо, й оскільки мені відомо — це остання з великих скрипок Італії.

— Так, — сказав майстер, підіймаючи черевце скрипки, так попсоване, що Покорному вирвався оклик протесту.

— Я бачу це, — продовжував майстер. — Агосто ді Маджіо був досить добрий у свій час. Досить добрий, досить добрий...

Покорний закричав:

— Що ти хочеш цим сказати, ти щеня... »Досить добрий?«

— У свій спосіб, у свій час.

— На Бога...

— Добродію, — перервав Покорному майстер, — ви тільки зачепіть мене і я присягаюсь, що не доторкнуся пальцем вашої скрипки. Я розумію ваші почуття, але ви мусите заспокоїтися. Мусите брати факти життя і смерті такими, якими вони є. Може, сядьте собі, пане, й напийтеся чогось...

— Вибач мені, Антонію, я був за прудкий! — сказав великий музикант. — Але ж я кохаю цю скрипку, я ж кажу тобі — я її кохаю! Я знаю її, вона знає мене — ми одружені разом. Наступного тижня я маю керу-

вати своїми собаками-скрипальями в «Concerto Grosso». Як же я зможу без моєї скрипки?

— О! — сказав майстер, — є ще інші скрипки.

— Є ще інші скрипки? — О, так! Я чув цю казку вже раніше, чоловіченьку. Ви кохаєте вашу любку, але вона кохає іншого. Існують же ще інші жінки, правда? Ви любите свою дитину, але вона вмирає. Що ж, ви можете ще мати інших дітей, правда? Те, що ви любите, молодий чоловіче, — незаступиме, повірте мені.

Майстер скрипок наляв у склянку якоїсь блідозабарвленої рідини й подав музикові, кажучи:

— Випийте це. Що до того, що укохані істоти є незаступимі, я погоджуюся з вами. Незаступимі самі в собі, з усіма вадами, що? Жінка, яку ви кохали і втратили, не може бути заступлена сама в собі, але замість бути в жалобі — краще подякувати Богові, бо коли б вона не була собою, вона не мала б вад, які робили її тим, чим вона була: створінням — зіпсутим у самому початку, яке завело б вас у найгострішій потребі. Подібно, як буває з чоловіками й жінками, буває теж із скрипками. Аґосто ді Маджіо міг зробити прекрасний інструмент, але праця його рук, хоч яка досконала, не була досить міцна для найвеличнішої музики. Оця ваша бідна скрипка, маестро, не мала досить міцці, щоб сприйняти все те, чим ви наповняли її. Вона не могла знести тягару вашого серця, розумієте? Вона мусить іти там, де їй справді місце: до якогось третьорядного скрипаля у винарні, де вона все ж таки буде щаслива.

Покорний закричав у пасії:

— Що, до чорта, ви торочите мені? Мені сказали, — Сабіні присягавсь, — що ви можете направити мою скрипку, скрипку Аґосто ді Маджіо. Чи ви хочете сказати, що ви не можете?... Вибачте мені...

Майстер скрипок відповів непевним голосом:

— Це нічого, нічого... Певного роду вада. Певного роду неправильність вібрації... Дрібна недосконалість, але ця дрібничка є всюди. І тому, що інструмент є до нічого, якщо він недосконалий, то ця дрібна вада робить його недосконалим, особливо для вас. Вам треба б пошукати іншої скрипки...

Покорний сказав: — Якщо я мушу знайти іншу скрипку, то, правдоподібно, я мушу. Але я вже ніколи не матиму такої, як оця.

Майстер скрипок заперечив: — Даруйте, ви побачите кращі скрипки... От, хоч би Микола Амати робив кращі...

— Що Амати! — перебив маестро. — Аґосто ді Маджіо був учителем Амати. Амати був тільки його учеником, підмайстром. Амати гострив інструменти для Аґосто ді Маджія... Амати?!

— О, повірте мені, дорогий пане, — сказав майстер скрипок, — що кожний мусить бути найперше учеником, поки насмілиться звати себе майстром. Аґосто ді Маджіо теж, у свій час, спав на землі, між стружками і з'їв свою пайку броду. Іншої дороги нема, присягаюся на свою душу, що немає іншої дороги опанувати ремесло.

— В цьому я вірю вам, — погодився маестро. — Господи, як часто я сам засинав у сльозах, дмухаючи на свої скривавлені пальці, коли ста-

рий Антоніні вчив мене штуки й ремесла музики. Але все це не поверне мені скрипки мого улюбленого Аґосто ді Маджіо.

Опанувавши хвилювання, маестро сказав: — Досить дискусій. Сабіні обіцяв мені, що коли ви не зможете вилікувати мою бідну скрипку, то дасте мені іншу. Будь ласка, зробіть це.

Майстер скрипок не образився владним тоном Покорного, спокійно відповів:

— Сабіні мав рацію. Я можу скласти цю скрипочку...

— Скрипочку, будь ласка!

— Я можу скласти цю річ, зробити її такою, якою вона була, коли ви принесли її до мене.

— Цю річ? Цю річ? — напиток мав свій вплив на Покорного. Його уста були стиснені, а підборіддя висунене наперед.

А товариш його, майстер скрипок, продовжував, низивши плечима:

— Я можу скласти її назад, залишити такою, якою вона була, отже вона буде грати. Вона буде грати, о так! Але вона ніколи не буде грати для вас, чи навіть із вами. Забудьте її. Ось тут я маю досить добру скрипку, яку зробив я сам. Я моделював її на найшляхетнішому Божому інструменті, яким є чоловік. Поміж спинкою та черевом її міститься язик і небо і, якщо ви полюбите її, вона буде співати з вами.

Він сів рукою по скрипку, ще не лякуючись, що висіла на гаку над його верстатом, але Покорний зупинив його рухом руки, промовляючи: — Ні, ні, ні... За кого ви мене маєте?

Майстер скрипок усміхнувся, не без гіркоти.

— Це не гарне запитання, — сказав він. — Але я гадаю, що розумію вас. Я маю тут найдосконалішу скрипку Амати — чудовий інструмент, але я не пропоную її вам, бо знаю, що ви її не візьмете. Я дам вам скрипку Аґосто ді Маджіо. Вона недобра, але ви будете виливати в неї своє серце, бо вона буде вам пригадувати стару фальшиву любов, тільки вона буде молодша й свіжіша. Отже, ви візьмете її й будете виливати в неї своє серце. І вона поведе вас на манівці, знову ж зрадить вас у чорну годину. Беріть її, пане, беріть...

Покорний узяв скрипку Аґосто ді Маджіо в руки і настроював її — С, Е, А, G... Він затримався довше на струні G, щипаючи її раз-у-раз. Тоді усміхнувся і сказав:

— А, *bella bellissima* — о, красунечка! З кусня дерева і з кишки вона робить чисте золото.

Майстер скрипок, тепер уже трохи нетерплячий, заперечив:

— Даруйте мені, але вона не робить нічого подібного. Ви вдаряєте в одну ноту, а чуєте іншу. Те, що ви чули ось тепер — це нота, яка звучала у ваших вухах давно, ще тоді, коли ви закохались у сестру цієї скрипки перед тим, як вона вмерла.

— Ви маячите! — сказав Покорний.

— Я?! — відповів майстер скрипок, хапаючи скрипку Амати й передаючи Покорному. — Спробуйте оцю, і ви побачите!

Покорний з невимовною ніжністю поклав скрипку Аґосто ді Маджіо і якось холодно взяв скрипку Амати. Настроїв її досконало, але без по-

чуття, і спробував. Для делікатних вух майстра — скрипка Амати, здавалось, тремтіла від пристрасної любови і даремної надії. Але Покорний, знизивши плечима, поклав її на місце і сказав:

— Вона дуже добра, дуже вірна. Це так, але вона не вмивається до скрипки Агосто ді Маджіо, ні!

Тоді майстер скрипок відповів:

— Я боюся, що це саме так, як я думав: ви ніколи не грали на вашій старій скрипці. Вона грала за вас. Веріть, пане, оцю скрипку Агосто ді Маджіо і йдіть собі з Богом!

— Якщо хочете, — сказав маестро, — я випробую цей ваш інструмент, який ви, як кажете, зробили самі.

— Вона більше не продається. Вона ще не готова, — відказав майстер скрипок.

— Нехай буде по-вашому. Я цілком певно куплю скрипку Агосто ді Маджіо, а на всякий випадок, гадаю, візьму скрипку Амати на запас.

— Вибачте знову, маестро, але і скрипка Амати вже не продається.

Так маестро Покорний купив зрадливу скрипку Агосто ді Маджіо, тому що вона була подібна до сестриччиного інструменту. Майстер скрипок провів клієнта до вулиці й довго дивився йому вслід. Вже поклавши одну ногу на повіз, Покорний ще зупинився й оглянувся. Його очі затягнулися сумнівом. Він глянув на жіночоподібну форму скрипкового футляру в своїй руці й перевів погляд на двері крамниці. Але врешті сів на повіз і від'їхав.

Майстер скрипок, Антоніо Страдіваріус*), вернувся до свого верстату. Зняв не ляковану ще скрипку і пестив її, приговорюючи: «Ні, любко, він не був для тебе. Терпеливості — і ми знайдемо для тебе відповідного чоловіка».

Тоді, вмостившись, притягнув до себе горнятка й квачики, і делікатно, з любов'ю, почав викінчувати першого Страдіварія.

Перекл. Н. З.

*) Найславніший з усіх італійський майстер скрипок (1644-1736), якого скрипки продавалися за дуже великі гроші.

**НЕ ЗАБУВАЙТЕ ПОНОВИТИ ПЕРЕДПЛАТУ «В. Ш.» НА 1960 РІК.
ПРИЄДНУЙТЕ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ І ЧИТАЧІВ. ФУНДУЙТЕ
«ВИЗ. ШЛЯХ» ДЛЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ І ПУБЛІЧНИХ БІБЛІОТЕК
ТА КНИГОЗБІРЕНЬ В ЄВРОПІ, США, КАНАДІ Й ІНШИХ КРАЇНАХ!**

ФРАНСУА БЕРНАДІ

ТАЙО

Це було в четвер наприкінці зими. Зашившись глибоко в куток біля ватрана, так що коліна сягали підборіддя, я задивився у вогонь, що аж очі в мене заболіли.

Я почувався нещасливим — дуже нещасливим.

Порошило снігом і було чути шум морських хвиль, що котилися по піску, стукіт дерев'яних черевиків на вулиці й вигуки чоловіків на побережжі. Я знав, на що вони ждали. Про це говорено від самого ранку по всіх домах.

Він хотів було виплисти своїм човном.

Сам, самісінький. Його помічники пішли за ним, лаючись і проклинаючи. Тихцем — також трохи голосніше на переді човна, якщо він був на прові, — шемрала вони, що він з'їхав з глузду. І так само твердили тепер чоловіки на побережжі та жінки по хатах. Навіть у його власному домі не було іншої думки про нього.

Мене немилосердно душило у горлянці, коли я мусів слухати тих, що називали його божевільним.

Кіт замурчав, простягаючи мордочку до попелу, і я відчув до нього таку лють, яку мав до себе самого, до всіх удома, до моря, вогню і чоловіків там на побережжі.

Дивлячись на обрій, мій дідо сказав було:

— Море повинно кишіти від риб!

І він спустив у море свого човна. Того човна, що був розмальований жовтими, червоними, синіми й оранжевими смугами. Свого гарного човна, якого він розмальовував кожної зими, коли дні були сухі від вітру й сонця.

Він добирав фарби з такою самою дбайливістю, з якою теж накладав поздовж кадовба човна яскраві пасмуги.

Скінчивши малювання, він сідав здалека й довго розглядав свого човна, що відновлений і розкішний лежав на сонці.

— Тепер він знову живе! — говорив тоді, звичайно.

Опісля він брав дуже тоненький пензель і незвичайно помало, але з западом, у який він вкладав всю свою душу, починав розмальовувати на обох боках носа човна дві голубі зірки, а трохи нижче, над водяною лінією, там, де човен прорізує буруни, — жовтий вус, що вився в'юнко, немов хвиля.

З багряними кульками на щоглі й носатці, це був насправду найкращий човен, і найщасливіший з усіх.

Свою працю закінчував він малюванням назви на задній частині покладу.

Але цього дня я був сердитий на всі риби, всі човни, всі фарби, які існують на світі.

Свого гарного човна він назвав »Тайо«, так як його самого кликали в селі.

Як радо я розпитав би був його про цю назву, але ніколи не зважувався. Я ж був такий малий, а він такий великий.

Був він теж не такий, як інші. Всіх він перевищував на цілу голову.

Інші мали біле або сиве волосся, а в нього воно було кучеряве й чорне, чорніше за моє.

В інших очі були схожі на очі звичайних людей. Його ж очі були голубі, такі ясні, такі прозорі... схожі на синяву корабельного кадовба, що роками ставив чоло морю, вітрам, сонцеві й негоді.

Скільки ж у мене було запитань до нього!

Раптом двері відчинилися і з гуком стукнулись об стіну.

Це був він! Серед яскравого світла, що його кидав у кімнату сніг. Високі чоботи сягали йому аж до живота. Він мав на собі чорний прооливлений плащ, підперезаний над бедрами рудуватим шнурком. Гостроверхий капюшон закривав йому очі. Його верх торкався стелі кімнати.

Це був він! Покритий снігом і рибячою лускою, що мерехтіла, немов зорі.

Вже від дверей він гукнув, і його голос сповнив цілий дім:

— Несіть усі коші! Всі чисто...

Я знав, що це означає. Він привіз додому багато риби. Знав я теж і те, що рідко коли можна було наповнити всі коші...

Він був нарешті тут! Я відчув, як на мене сплила хвиля спокою, приємного відпруження.

Саме в ту хвилину, коли він знову повернувся до дверей, його зір сковзнувся по мені в кутку біля печі. Я побачив, як він усміхнувся і ступив до мене два кроки. Дуже тихо, немов би він хотів шепнути мені таємницю, він сказав:

— Як повернуся, засмажу тобі грінки хліба... Сиди чемно біля вогню. Там надворі велика стужа...

Він увесь пропах рибою, вологістю і смолою.

Він вийшов з кімнати, грюкнувши за собою дверми. Моя голова поникла і я заплакав.

* * *

Була вже ніч, коли він вернувся. З ним було багато людей: свояки, залога його човна й інші. Всі вони говорили голосно, один наперед одного, лестячи йому: »Як це він добре зробив, що вплив на море. Було ж очевидним, що він привезе додому багатий улов... А поскільки він продав рибу?.. Про цей день будуть довго говорити...«

Він мовчав. Аж коли сів біля мене, я відчув, що нікого він не любить так, як мене, що всі їхні лестоці не займали його, і він не звертав уваги на похвали.

Я ввесь втиснувся в куток, щоб зробити йому місце. Він усміхнувся і сказав:

— Стягни мені чоботи!

Я забрався до праці з усіх сил.

Довгі чоботи були покриті лускою аж до колін. Вони здавалися срібними, а я тягнув їх щосили. Мої пальці ковзалися на лусці й незабаром мої руки теж покрилися сріблом.

А він сміявся, сміявся, немов дитина.

Опісля він скинув з себе плащ, що був тугий, немов панцер.

— Принеси хліб, турецький ніж та інші ножі! А я тим часом дістану п'ятилітнє вино, як на Різдво!

Він підняв затулину в долівці і зник у підвалі.

Ох, який це був пир! Нас тільки двоє біля вогню, ще й кіт у кутку.

— Наклади дров! Ми потребуємо багато жаркого вугілля.

Ножі на похваті, хліб на наших колінах, а між нами на долівці пляшка з червоनावими іскристими переливами. Дві склянки — він поклав для мене таку ж велику, як для себе, чоловічу склянку, — горня з свинячим смальцем, і посудина з сіллю.

Я дивився на нього з-поміж його велетенських срібних чобіт. Він нарізав великі скибки хліба, настромлював їх посередині на гостряки ножів і вкладав у попіл так, що жар майже дотикав скибок.

Десять ножів, десять скибок хліба, що смажилися у півколі. З чобіт, що просохали, відпадала бездушно луска, як мертві листки квітів, що втратили свій блиск.

Хліб шкварчав. Нігтем свого вказівного пальця мій дід зривав луску, приклеєну до його рук.

Не надумуючись багато, я запитав його:

— Було море сьогодні дуже лихе?

Він глянув на мене і його очі здавалися мені глибокими та прозорими, немов два дзеркала, в яких потонула моя відбитка.

— З хребта своєї гори, — сказав він, — пастух бачить море завжди спокійним.

Я не зрозумів його слів, але він говорив до мене, як до дорослої людини.

— Наловили ви багато риби, діду?

— Бачиш, завтра море буде гладке, як моя долоня. Це риба відчуває раніше, ніж ми. Вона відчуває, коли море томиться. Треба тільки тоді бути, коли вона хоче вийти з затоки. Завтра випливають всі човни й всі вони повернуться навантажені рибою, — всі, але треба було бути там сьогодні!

Він обернув кромки хліба. Вони пахли смачно.

— Мені вже слинка набігає до рота, малий! — сказав він усміхаючись.

— Діду, чому в вас такі ясні очі? Скажіть мені, дідусю!

Він дивився на мене впродовж хвилини й знову усміхнувся, лагідніше, ніж перед тим. А тоді оповів мені свою першу історію. Історію своїх очей. При цьому він набив свою люльку з великою головою, різьблену, як ніс старого корабля. Люлька, така біла й легка, як літня хмаринка.

Він втиснув тютюн у голову чоловіка з кучерявою бородою.

— Я був на кораблі з трьома такими високими щоглами, що сягали неба. І зі стома вітрилами. А кожне вітрило могло бути дахом для церкви. Це був гарний корабель, швидкий і жвавий.

Ми відбилися далеко від суші в такі райони, де місяць є великий, як круг довкола корабля. Великий місяць, що його можна майже дістати рукою.

Було дуже гарячо, особливо вночі. Ні леготу. Можна було думати, що вітер пішов услід за сонцем на другу сторону землі. Панувало безвітря, тому вся спека дня прилипла до моря і до нас, немов якийсь шар.

Однієї такої ночі, коли прийшла пора мого вартування біля стерна, я поклався спати на покладі. Моє обличчя було звернене до місяця.

Коли я прокинувся вранці, мої очі були такими, якими їх бачиш: ясні, ясні, немов місяць. В мене місячні очі!

— Чи місяць завдав вам болю, діду?

Я запитав про це несміливо, бо я боявся, що він мені не відповість.

— Ні! Одного дня знатимеш, що місяць не бажає лиха морякам. Він товаришує їм, коли вони сторожать. Коли він є, тоді буває неначе свято.

— Як звався корабель, діду?

І тоді він вперше розповів мені про свою книжку. Він засукав свого лівого рукава й показав мені вітрильник, що був витатуйований на внутрішній стороні рамени.

— Ось такий був він! Чи не гарний? Він був найкращим.

— Так. А як звався він?

— Його назва виписана на хвостовій частині, бачиш?

Він погладив рисунок пучкою вказівного пальця.

— А ось тут біля стерна, під прапором, це я. Бачиш?

— Я не можу добре прочитати, діду! Як він зветься?

— «Тільки шукай», малий, «Тільки шукай», зветься він.

Він не дивився більше на мене. Його рука звисала немов мертва. Погляд його місячних очей загубився десь понад мурами й домами, в ночі... Так, десь далеко понад землею!

Коли ж він знову звернувся до мене, в його очах глибоко яснів відблиск, який я пізніше відкрив на китайській порцеляні.

Він зняв з-над вогню кромки хліба, що дістали барву старого золота.

Мастив скибки хліба, а смалець, попадаючи на гарячий хліб, танув. Пучка соли і вже простягнув він мені одну скибку.

— Море! Я хотів би випити його до дна, щоб завжди мати його біля себе.

Він засміявся і сказав, вкладаючи шматок хліба до уст:

— Такий запах, що навіть мертвий зголоднів би. Їж і пий, як чоловік! Це, разом з морем, є найкраще.

Ми їли, не кажучи й слова. І знову в його очах заграли світляні блиски, як на китайській порцеляні.

* * *

Одного дня я прийшов зі школи перед обідом. Здається, що це було на початку літа, бо я зупинився над морем, щоб дивитися на жовті й червоні рибки, що гралися серед водних рослин.

Раптом я побачив свого діда, як він ішов з сердитим обличчям. Його великі, бліді очі були вп'ялені нерухомо перед себе. Коли він наблизився, я відчув, що мені пробігли по спині й руках мурашки, немов узимку. В правій руці він тримав довгий залізний, сплетений з канатів ріг, крутий і гострий, немов у бика на арені.

Він ішов швидко, розмахуючи руками.

На його дорозі стояло кілька чоловіків у синій одежі, розмовляючи. Побачивши його, вони раптово змовкли і подалися назад, даючи йому дорогу. Один з них запитав:

— Куди йдете, Тайо?

— Я вирву йому нутроці з тіла! З його вини мій човен втратив цієї ночі дві сіті. Мусите про це знати, бо й ви там були. Ех, коли б я був при цьому, я примусив би його плисти інакше! Пострілами рушниць...

Втім його погляд упав на мене.

Його рука розкрилася і гак упав у воду. Жовто- й червоносмугасті риби перелякано поховалися у тінь берега.

Він узяв мене за руку й вернувся назад. Синьо одіті чоловіки здивовано подивилися нам у слід. Моя дрібна рука цілком губилася в його долоні. Щось тверде застрягло мені в горлі й треба було багато зусиль, поки врешті я переміг себе й запитав його:

— Дідусю, що означає Тайо?

Не було відповіді. Але я відчув, як його рука сильніше стиснула мою. Я помалу підніс на нього свої очі. Тоді я побачив його усмішку. І коли він врешті відповів, глянувши угору на небо.

— Тайо, — сказав він, — значить стільки, що приятель.

З французької переклав О. Д.

М. ВЕРЕС

П а р т и з а н

Пролилася росами
Нічка над покосами
І ногами босими
У полях блука,
Ниви розшепталися,
Солов'ї озвалися,
Юнка пригадалася —
Мучить вояка.

І згадки клубочаться
Про кохані очиці,
О, як знову хочеться
Обійняти стан...
Та дими встелилися,
В них любов згубилася,
А йому судилася
Стежка партизан...

І рукою дужою
Вірну сталь напружує,
Диха цівка стужею
В лють ворожих чіл,
За їх кривди грубії,
За розлуку з любов'ю
Привітає згубою
Бравий скоростріл!..

Месть грудьми тужавими
Проповзає травами,
Залива загравами
Поле і луги,
І лягають стосами
Всюди між покосами
З лицями розкосими
Мертві вороги...

Бий цільніше, брате мій,
Кулями завзятими,
Щоб вільними шатами
Перегрім пройшов,
Щоб розніс над нивою
Весняною зливою
Дівчини щасливої
Пісню про любов...

1959 р.

Яр СЛАВУТИЧ

Олег у Цар-граді

І рине дружина з горбів і лугів,
»Борімось, як тури, во славу синів!«
Олег покликає орлино.

І рине до герцю, гартуючи гнів,
Хороброго князя дружина.

Січе копитами гривастий румак,
Знімає пилюгу безкраю
І князя імчить за незнаний байрак,
Неспокій Цар-граду вчуває.

Як мітко націлив Олег пірнач —
Умилися греки рудою.
Потужно заніс над собою меч —
І проруб розлігся дугою.

Престіл Візантії штурмує.
Ховається гречин під ласку богів:
»О, всеу змагатися, всеу!«

»Несіть по дванадцяти гривень срібла
На кочет і щиру данину, —
Наказує князь, — щоб гриміла хвала
Поляглим за Русь-Україну«.

І їде Олег на чужинний граніт
До пишного міста Цар-граду,
І вішає гордо щита до воріт —
Нащадкам своїм на відраду:

»Навіки прославиться Київська Русь,
Могутня, широка держава.
Хоч я не віщун і ректи не берусь —
Та буде велика нам слава!«

Сурмили над площею сурми гучні,
Збиралися вої до валу,
Про подвиги князя співали пісні
І віщим Олега прозвали.

Василь Г. ЯН

ЧИНГІЗ-ХАН

(Продовження, 12)

ТАТАРСЬКА ПАСТКА

Джебе з татарами відходив, стежачи за швидко наступаючим передовим загonom русів. Іноді татари кидались битися з кипчацькими найзниками, що вилітали наперед, але великих боїв не було.

Роблячи довгі переходи, руси іноді вдень зупинялися, і вершники ловили кипчацьких биків, які розбрелися по весняних луках. Ці стада були пригнані з наказу Джебе. Татарські пастухи охороняли стада, поки не наближались руські й кипчацькі воїни; тоді пастухи тікали, приєднуючись до татар.

Джебе робив усе, щоб розтягнути сили русів, щоб ослабити їхню пильність, щоб вони на привалах об'їдалися бичачим м'ясом і не сподівалися грози. Руські загони йшли окремими частинами, все більше віддаляючись один від одного, розтягуючись по широкому запиленому шляху. Лягаючи вночі спати, вони вже не обгороджувались тином і возами.

Один загін ішов стрункіше від інших; в ньому був військовий порядок, ратники йшли дружніше, не розходячись по степу. На ніч там завжди ставили коло з возів, висилали в усі боки розвідників. Це були полки київського великого князя Мстислава Романовича. Кияни йшли окремо від інших; половина була піших воїнів, половина їхала на важких конях-р'атаях. Вони теж іноді зупинялися і висилали вершників збирати блукаючу в степу, відгодовану на весінніх травах кипчацьку худобу. Потім вони варили в мідних казанах юшку з м'ясом і, попоївши, лягали спати впростяж до ранку.

Татари говорили, що коні урусів не такі верткі й витривалі, як татарські, що стріли урусів летять не так далеко, але уруси сильніші в рукопашному бою, коли вони б'ються сокирами з довгими рукоятками, і уруси стійкі й напористі.

Після кожної короткої сутички з руськими загонами татари тікали далеко в степ, ховаючись за горбами, вислизаючи ярами.

Томили душні дні, жодна хмара не впливала в небі, щоб заступити немилосердне палаюче сонце. Загони збивали хмари чорної куряви, в якій задихалися і коні, і люди. Деякі загони звертали з дороги в степ і йшли цілиною, але й там розпечена земля розсипалася під ногами, і курява чорною хмарою нависла над військом.

У ці жаркі дні почали висихати струмки, і воїни бурчали: »Для чого нас погнали в степ шукати татар? Чи не час повертатися додому, забравши з собою кипчацький скот?«

СУБУДАЙ-БАГАТУР ГОТУЄТЬСЯ ДО БИТВИ

Старий полководець провів два дні в роз'їздах, оглядаючи місцевість, вибираючи поле, вигідне монголам для битви.

Тричі прибували гінці на вмилених конях.

— Джебе-нойон... Спереду йде загін довгобородих... Їх веде »багатур Мастисляб«... Разом з ними йдуть кипчаки хана Яруна... Він везе біля сідла на ремінці голову нашого тисячника Гемябека...

Останнього вечора напередодні бою Субудай повернувся в свою юрту на горбі, де біля рогатого п'ятихвостого бунчука були поряд встромлені в землю десять високих списів з бунчуками тисячників усього загону. Тепер весь тумен був зібраний і гудів гомінким гамором на рівнині.

Субудай лежав на повстині. Його кістки нили. Він перевертався з одного боку на другий. Димлячи, догоряло багаття в юрті. Під закуреним постійним склепінням слався дим, поволі виходячи у верхній отвір покрівлі. Бокові повстини юрти були відгорнуті, але крізь дерев'яні ґрати не віяло прохолодою. Нерухоме, гаряче повітря стояло над висохлою рівниною Калки.

Старий монгольський полководець не міг заснути і вслухався в невиразний гомін затихаючого табору. Крізь ґрати юрти він бачив вогні багать, які освітлювали багровими відблисками воїнів, що сиділи кружкома. Долинали обривки розмов, одномаїтний брязкіт залізного клинка об точильний камінь. Хтось заспівав:

Не побачиш ти, воїне, зелених лук свого Керулену,
Веде тебе твій шлях в долину білих кісток...

Сердитий голос закричав:

— Замовчи! Накличеш чорного птаха біди!

Пісня урвалася. Десять почувлися крики: »Стій! Хто їде?« Субудай насилу підвівся й сів. Наближався гомін натовпу і рівномірний тупіт коней... Увійшов тургауд.

— Приїхав Тохучар-нойон. Слідом за ним рушає весь його загін — десять тисяч вершників.

— Навіщо вони мені?

— Нойон підіймається на горб, хоче тебе бачити.

Субудай, кречучи і відкашлюючись, підвівся і вийшов з юрти. У півтемряві перед ним стояв високий воїн у залізному шоломі.

— Тобі милість вічного неба! Я приїхав прямо від золотої юрти поставити мій бунчук поруч з твоїм.

— Я без тебе досі справлявся з усіма, хто стояв на моєму шляху...

— Це всі монголи знають. Тепер я повинен говорити з тобою.

Обидва полководці ввійшли в юрту. Тохучар-нойон, опустившись на повстину поруч з Субудаем, пошепки на вухо говорив йому про наказ Чингіз-хана вирушити на захід, щоб розшукати монгольське військо, яке пішло вперед, і про лист великого кагана, що його везе спеціальний гонець.

Субудай довго кашляв і мовчки похитував головою. Він нагнувся до Тохучара і теж пошепки на вухо сказав:

— Я не знаю, що написано в листі найвеличнішого... Не слухатися його не можна. Може, єдиний бажає нам удачі, а може, він наказує повернутися назад?.. Тоді мої воїни відмовляться битися... А завтра сюди прискачуть уруси. Якщо я піду звідси саме перед битвою, що вони подумують?.. Вони скажуть, що військо великого Чингіз-хана, побачивши тільки уриську боро-ду, вже показує кінські хвости...

Субудай замовк і знову довго кашляв.

— Я не бачив листа!.. Я нічого не чув про нього!.. Зараз я лягаю спати, а вранці, коли проспівася півень, я вирушу назустріч урусам... Якщо бог війни Сульде, бог вогню Галай та інші наші боги збережуть мене від стріли й меча, то ми зустрінемось з тобою після битви, і ти перед усім військом передаси мені листа найвеличнішого... Прощай!

Субудай двічі за ніч роздував жарини в багатті і підкидав сухе гілля. Він позирав на золотистого півня, прив'язаного срібним ланцюжком за ногу до ґрат юрти. Той сидів настобурчений, не звертаючи уваги на хазяїна. Розплющивши кругле блискуче око, півень знову затягнув його білою повікою.

А на ранок Субудай задрімав. Півень раптом голосно заспівав і залопотів крилами. Зараз же в юрту ввійшов старий раб Саклаб і почав розпалювати багаття. У сусідній юрті двоє шаманів, наслідуючи спів півня, кричали:

»Хорі-хорі! Хорі-ко!»

Субудай скося глянув на Саклаба, — що з ним? Старий урський раб, розстеляючи на повстині шовковий достархан, мав особливо урочистий вигляд: сиве волосся розчесане на два боки і перев'язане ремінцем, на загорілій зморшкуватій шії з'явилося намисто з ведмежих зубів... Саклаб вийшов і повернувся з мискою вареного рижу і дрібно накришеної баранини. Він поставив миску перед Субудаем на шовкову хустку і поруч поклав кілька тонких коржів, складених вчетверо.

— Ось тобі плов по-гургандзьки з червоним перцем...

— Навіщо ти одягнув ведмеже намисто? Радієш, що побачиш своїх братів урусів?.. — Субудай близько нахилився до рижу і недовіжливо обнюхував його.

— Отрута! Нагодуй ним твого покійного батька! — прошипів Субудай і відштовхнув миску.

— Я раб, я нікчемніший за собаку, — покійно сказав Саклаб, — але за мого довгого життя я ніколи нікому не зробив зла.

Субудай нахмурився.

— Візьми миску, неси за мною! Субудай-багатур хоче помолитися.

Шкутильгаючи і віддихуючись, старий полководець вийшов і зупинився біля юрти. Він ще звечора віддав війську наказ: »Вранці, після першого півня вишикуватись на рівнині позад горбів«.

Вершники їхали по всіх напрямках, деренчали ріжки, стуко-тіли барабани, лунали крики воїнів, що підганяли коней.

Перед юртою коло багаття сиділо двоє старих шаманів у високих шапках, мохнатих шубах шерстю наверх, увішаних брязкальцями. Помітивши полководця, шамани завили, вдарили в бубни і, пританцювуючи, пішли колом біля вогню.

Субудай дав останні розпорядження:

— Юрти, килими і повстини тут покинути! Ти, Чубуганю²⁸), поїдеш разом з в'ючними кіньми. Візьми з собою моїх трьох барсів, півня і старого Саклаба, та наглядай за ним. Чи не збирається він сьогодні втекти до своїх братів урусів... Коней!

Тургауди привели коней; двоє з них були змінні інохідці і шестеро в'ючних. Вони везли важкі шкіряні сакви. Говорили, нібито в цих саквах Субудай возив зібране ним золото.

Субудай підійшов до бурого мохнатого молодого в'ючного коня і подав знак тургауду. Двоє вхопили коня за повід, стали його огладжувати і підвели до багаття. Саклаб стояв тут-таки з мискою рижу. Субудай брав здоровою лівою рукою жмені рижу, кидав у вогонь і протяжно молився:

Слухай, мій пане, червоний вогонь Галай-хан!
Батько твій — кремінь дрібний,
Мати твоя — гартована сталь.
Тобі приношу офіру:
Жовте масло ківшем,
Чорне вино чашкою,
Черевний жир рукою.
Принеси нам щастя,
Коням — силу,
Руці — влучний удар!

Обидва шамани повторювали заклинання Субудая і поволі били в бубни. Коли полководець скінчив, шамани вхопили миску з рижом із Саклабових рук і, сівши на землю, почали, голосно плямкаючи, жадібно пожирати риж.

Субудай вийняв вузький ножичок і зробив надріз на плечі бурого коня. Той забився, темна кров потекла по шовковистій шерсті. А Субудай, міцно вчепившись рукою за холку, припав губами до пораненого місця, висмоктовуючи кров.

Тургауди стояли не рухаючись і шанобливо спостерігали, як полководець перед важливою битвою насичувався гарячою кінською кров'ю.

На горб піднявся воїн у залізному шоломі і сталевих латах. Він увесь до брів був густо вкритий пилом. Його важко було

²⁸) Чубугань — моторний.

впізнати. Субудай одірвався від бурого коня. На обличчі його, забрудненому кров'ю, блищало кругле допитливе око.

— Хто ти, багатур?

Воїн приклав долоню до відкритої рани коня і мокрою від крові рукою провів по одягу Субудая²⁹).

— Річ не міцна, хазяїн довговічний! Порох наверх, масло все-редину! Я Джебе-нойон!

— Де руси?

— Близько, зовсім близько! Скоро будуть тут... Мої сотні стикаються з ними і тікають, заманюючи сюди... Я з трьома сотнями стежу за Мстислябом... Він з своїм загоном іде спереду... Я хочу взяти його живцем!

— Сам не попадись йому в лабеті!

Субудай сів на буланого інохідця. Поперед нього рушили вряд три монголи. Середній тримав рогатий бунчук з п'ятьма кінськими хвостами. Субудай поволі спустився з горба на рівнину, де чекала сотня тургаудів. Далі на випаленому степу з'їжджалися густі юрби вершників.

БИТВА ПОЧАЛАСЬ

... Не встигли уруси зібратися для битви, як татари напали на них у великій кількості, і билися обидві сторони з нечуваною мужністю.

(Ібн ал-Асир)

Першим показався на яристих берегах Калки галицький кінний загін князя Мстислава Мстиславовича Удатного. За ним прискакали половецькі наїзники воеводи Яруна. Мстислав побачив широке коло покинутих татарами закурених юрт. У багатьох лежали килими і повстини, мішки з зерном, а в вогнищах попіл був ще теплий.

— Татари втекли звідси, як зайці, — говорили дружинники.
— Де ж ми їх наздоженемо? Чи довго ще тягнутися у спеку за смертю?

Князь Мстислав Удатний мав великий військовий досвід — він усе життя провів у ратних справах. Він не зрадив від покинутого татарями табору, — не табір, а самі татари повинні були опинитися в його руках. Хоча Мстислав оголосив зупинку, але наказав загонові швидше готуватися до бою і надіти кольчуги. У розвідку князь вислав свого юного зятя Данила Романовича з волинцями. Нетерплячий воевода Ярун так само вирушив з своїми половцями, щоб якомога швидше захопити втомлених, як всі вони гадали, знесилених татар.

Незабаром від князя Данила прискакав гонець:

— Татари зовсім близько! Татари тут! На горбах видно їхніх розвідників... Бачачи нас, вони ховаються... Що робити?

²⁹) Монгольський звичай — побажання здоров'я і довголіття.

Князь зажадав свіжого коня. Дружинники підвели трьох осідланих коней. Двоє з них були угорські, гніді з чорними гривами, міцні широкогруді. Вкриті курявою, вони стояли по-нуро. Третій, подарунок тестя, половецького хана Котяна, був високий, сивий, з рудими цяточками туркменський жеребець. За злісний норов йому дали прізвисько «Атказ»³⁰). Його насилу підвели двоє половецьких конюхів, повиснувши на повіді...

Мстислав скочив на Атказа і, стримуючи його накоплену силу, спустився до ріки. Він наказав вершникам трохи напоїти коней і шикуватися. Князь не сподівався на якусь пастку з боку татар: він гадав, що вони уникають бою через слабкість, і тому вирішив одразу ж, не роблячи перепочинку, наздогнати татар, розвіяти їх і прикінчити.

Виблизкуючий сталевий шолом з густою золотою насічкою і високий туркменський аргамак з лебединою вигнутою шиєю, вся молодецька постава сухого, жилявого князя Мстислава — чи не свідчило це все дружинникам, що він справжній витязь, що він любить вогонь і небезпеку битви, шукає ворога і кидається на нього і що його, загартованого в багатьох бойових сутичках і походах, недарма прозвано «Мстислав Удатний»...

Піднявшись на другий берег ріки, Мстислав почекав, поки підтягнулися вершники, які напували коней.

— Бог нам підмога! — крикнув Мстислав. — Посічемо безбожних татар! Не жалійте це отруйне плем'я! Вперед!

Увесь загін рушив риссю. Воїни опраправляли зброю, сподіваючись, що зараз буде запекла січа...

Мстислав побачив спереду рівнину, де в хмарах чорної куряви проносилися татарські й руські вершники. Це був загін волинців, очолюваний двадцятьтрирічним зятем, князем Данилом Романовичем. Ось майнув голубий стяг його, гаптований золотом. Дружинники товпилися обіч князя Данила, охороняючи його, а татари кружляли по всіх напрямках, налітаючи, стикаючись, падаючи і б'ючись вигнутими довгими клинками.

Половці були далі. Мстислав бачив, що половецький загін, де погойдувався хвостатий значок воеводи Яруна, віддалявся в бік горбів, женучи перед собою хмару куряви.

Мстислав вирішив звернути ліворуч, пересікти горби і, якщо за горбами точиться бій, вдарити на татар збоку, щоб допомогти половцям воеводи Яруна. Він повів свій загін в обхід на горби і, піднявшись на вищий горб, спинився, вражений тим, що побачив...

На рівнині, очікуючи, розгорнулися щільні лави свіжого татарського війська. Вершники стояли нерухомо, у грізному мовчанні. Виразно було видно залізні шоломи, блискучі лати, криві клинки в руках. Загін за загоном, довгими рядами розтягнулися татари по рівнині... Скільки їх? Двадцять полків? Чи більше, тридцять? П'ятдесят?

30) Атказ — по-кипчацьки «кінь-гусь».

»Ось де затаїлася татарська сила, ховаючись до останнього страшного дня! А ті дрібні загони, що нападали і втікали по дорозі від Дніпра, — це була тільки принада, хитра татарська пастка! Так схибити, так привести у пастку своїх відданих дружинників під криві мечі готових до бою татар!.. Де вихід, де порятунок? Як виграти час, повідомити й зібрати всі руські загони, що розтягнулися безтурботно на довгому шляху? Наших руських військ багато, не менше, ніж татарських! А чому вони не зібрані разом такою самою грізною непереможною силою? Чому кожний князь іде сам по собі, з своїм військом?! Хоч би один день відстрочки, щоб об'єднати всі роздіблені руські загони! Тоді помірятися силою з татарами«.

Час згаяно! Зараз татари кинуться вперед і натиском тридцяти тисяч свіжих коней зметуть все на своєму шляху... »Мертві сорому не мають!« — прошепотів Мстислав і вперше ударив коня канчуком. Степовий кінь звився дибки і зробив шалений стрибок. Він помчав з горба вниз, на рівнину, а назустріч йому з-за горбів вилетіли густою юрбою половецькі вершники. З ревом жаху і відчаю вони стюбали коней, відкинули й змішали ряди галицьких дружинників Мстислава і безладною масою, збиваючи зустрічних, мчали далі. Разом з ними кінь виносив молодого Данила Романовича, тяжко пораненого в груди. Він ледве тримався в сідлі, вчепившись за гриву коня.

Спереду виїжджали на рівнину татари, зімкнутими рядами, дивно безмовні, з закачаними до плеча правими рукавами, з піднятими вигнутими клинками. Щось зловісне було в цьому мовчазному русі щільної колони вершників, коли вони без жадного крику наближалися рясом до берегів Калки.

Лише форкання коней, глухий тупіт і випадковий брязкіт зброї порушували тишу грізного монгольського війська, скованого єдиною метою і єдиною волею.

Татари пеньшли ріку, піднялися на протилежний берег, і лише тоді задеренчали пронизливі сигнали сурм. Вони з диким виттям помчали на табір русів. Там уже помітили стрімливу втечу половецького загону, що зовсім розгубився, і поспішно зсовували у коло вози.

Не затримуючись біля першого руського загону, татари помчали далі, налітаючи на зустрічні розтягнені обози.

Всі загони русів, що тяглися Залозним шляхом, бачили половецьких вершників, які гнали коней...

Багато русів, кидаючи вози, сідали на коней і поспішали назад до Дніпра. Інші ставили в коло вози і з боєм зустрічали сокирами налітаючі татарські загони.

Одна частина татарських військ обложила табір князя київського Мстислава Романовича. Він ішов з десятитисячним загonom ратників, кінних і піших. Він не підтримував зв'язку з іншими загонами, не знав, яких заходів вживе Мстислав Удатний,

і думав, що сам, без сторонньої допомоги, винищить »принесених злим вітром татар хана Чагоніза«.

Опівдні цього чорного дня кияни стали табором на високому березі Калки. Вони, як звичайно, поставили в коло вози; раптом повз них пронеслася лявіна збожеволілих половецьких вершників.

Одинадцять князів, що були в київському війську, сказали: — Тут наша смерть! Станемо ж міцно!

Вони поцілувались один з одним і вирішили битися до останнього подиху.

Кияни тісніше зсунули вози, захистились червоними щитами і залягли за колесами. Вони збивали налітаючих татар стрілами, відбивалися мечами й сокирами.

»І ВИСТЬ СЕЧА ЗЛА І ЛЮТА«

Хмари куряви здіймалися над широкою висохлою рівниною, і особливо клубочилася вона там, де рубалися люди, мчали коні без вершників, чулися стогони пораних, крики люті, тріск барабанів, пронизливі звуки сурм.

Субудай-багатур був на горбі, оточений сотнею добірних тургаудів. Він послав вершників дізнатися: »Як тримаються багатури? Чи не видно свіжих урусських військ? Чи не загрожує звідкись біда?« Але гінці поверталися й говорили, що монголи всюди перемагають, що уруси відступають до Дніпра, б'ються, падають, поранені продовжують відбиватися, але жаден не просить пощади, жаден не здається в полон.

— Вовча порода! — сказав Субудай. — Вовча їм смерть!

Дізнавшись, що київське військо оточило себе возами, відстрілюється і відбивається, Субудай посилав на цей табір загін за загоном, наказуючи: »Перекинути вози! Прорвати кільце! Підпалити степ!«

Монголи, намираючи на руські заслони, метали списи, натягували великі луки, пускали влучні стріли з загартованими голками на кінці, підкочували запалені в'язки сухого очерету, — але руси трималися стійко, збиваючи стрілами і камінням підлітаючих близько вершників, і татари не могли зламати руську силу.

З наказу Субудая, на руський табір рушили, спішившись, набридні супутники монголів з різних племен; вони видалися на вози, розмахуючи булавами й кривими мечами, дико репетували і підбадьорювали один одного. Руси зустріли їх ударами сокир на довгих рукояттях, мечами й ломаками і збивали нападаючих, що валилися з розбитими черепами...

На третій день Субудай викликав старшину бродників Плоскиню. Він прийшов почорнілий, худий від голоду. Високий, дужий, Плоскиня тепер ледве ступав. Два монголи стояли позад нього і підколювали ножами, щоб Плоскиня йшов вперед. Субудай сказав:

— Піди до своїх братів урусів і умов, щоб вони покидали мечі й сокири. Нехай ідуть додому, ми їх не займемо. За це одержиш від мене волю.

Плоскиня, притримуючи рукою ланцюг від ножних кайданів, попрямував до руського табору. Двоє монголів йшли слідом за ним і тримали кінець сиром'ятного ремня, накинутого на шию Плоскині. Він зупинився за кілька кроків від руських возів. Руси вилізли на вози і здивовано дивились на чудну виснажену людину з важкою колодкою на шиї. Дехто його пізнав: «Це Плоскиня-коняр, він приганяв до Києва табуни половецьких коней і був у половецьких ханів перекладачем!»

Плоскиня почав кричати русам:

— Мені наказав хан татарський, Субудай-богатир, сказати вам, щоб ви більше марно не бились. Якщо ви їхній милості підкоритесь, то вони вас під чотири вітри відпустять... Тільки залиште все ваше добро — кожухи, вози й сокири. Все це татарам потрібне за їхні турботи, бо в походах дуже витратились.

— Та брешеш ти все, пустобрех Плоскиня, як брехав на торжищах, коли продавав нам запалених коней!

— Не слухайте його! — кричали старі воїни. — Краще вийти з мечами і пробиватися до Дніпра. Хоч половина добереться додому, а так, без сокир і мечів, ми всі в степу поляжемо!

Але Плоскиня клявся, що каже правду, зняв натільний хрест, цілував його, плакав і говорив:

— Чи можу я говорити інакше, якщо татари мене ззаду ножами підколюють!

А татари кивали головами і підтверджували, підіймаючи великий палець, на знак того, що правильно говорить їхній перекладач.

Не зважаючи на заперечення старих воїнів, все ж великий князь київський Мстислав Романович наказав здавати татарам зброю. Тоді київські воїни стали прощатися один з одним, кланяючись у пояс, і виходили поодиночі, кидаючи зброю в одну купу. Насамперед воїни побігли до ріки, — три дні вони не пили води. Коли ж останні воїни вийшли з табору і в куряві потягнулися шляхом, розминаючи плечі і радіючи, що побачать батьківщину, татари почали їх наздоганяти і нещадно рубати.

Тепер у пустельному безмежному степу, без зброї, загибель всім здавалась неминучою. Русь далеко, і допомоги сподіватися нізвідки.

Монголи виділили одинадцять князів, що були разом з князем київським. Вони запросили їх на бенкет до хана Субудай-багатура. Вершники оточили їх тісним кільцем і повели до татарського табору.

Субудай-багатур з сотнею своїх охоронців-тургаудів проїжджав осторонь київського табору і спотерігав бій. Беззбройні руси билися, як могли, кидаючи каміння й грудки сухої землі. Поранені стиналися з татарами, стягували їх з сідел, вириваючи

їхні криві мечі, і знову билися. Один високий рус, принісши з табору голоблбу, бився нею, як ломакою, хотів ударити вершника, що підїхав, і удар влучив у голову коня. Кінь звився на диби і впав разом з монголом. Рус накинувся на лежачого, вихопив його меч, зарубав і, скочивши на коня, продовжував битися мечем... Хмара куряви все закрила.

Та сили були нерівні, і монголи перемагали.

Субудай-багатур виїхав на горб і звідти продовжував спостерігати пересування по шляху вершників; він перший помітив, що з півночі насуваються три хмари куряви.

— Що це? — спитав Субудай, показавши пальцем на північ.

— Це повертаються монголи Тохучара! — говорили тургауди.

— Це кипчаки гонять биків!

— Ні, це йде свіже військо! — сказав Субудай. — Бийте на збір! Скликайте швидше всіх воїнів! Досить здирати чоботи з мертвих урусів! Буде новий бій!

Пронизливо задеренчали сурми. В кількох місцях, де йшла сутичка, відповіли сигналами інші монгольські сурмачі. Деякі монгольські вершники, залишаючи дорогу, де відбивалися руси, навскач мчали до горба, де виднілись п'ятихвостий бунчук Субудая і нерухомий, як кам'яний ідол, полководець на коні.

А з півночі, з степу, все ближче насувалися три хмари куряви. Потім курні хмари відокремились від землі, попливли в повітрі і поволі розвіялись. Субудай мовчки дивився в той бік. Його тургауди стиха заговорили.

— Ідуть три загони. Хто це? Якщо не кипчаки, то це уруські вершники. Там спереду очерет. Вони тепер ідуть через болото, тому й курява кінчилась... Дивіться, ось вони!

На полях, за якими тягнувся очерет, серед заростей верболозу показалися перші вершники на білих конях. З'являючись з усіх боків, виростали, немов з-під землі, групи вершників, дедалі густішали і незабаром заповнили рівнину.

Деякий час вершники спокійно залишалися на місці, наче вишикували свої лави. Вершники розтягнулись півколом...

Татари, що рубали беззбройних русів-киян на шляху, оточені густою курявою, довго не помічали прибуття нового війська, і сутичка тривала, поступово посуваючись на захід до Дніпра...

Раптом середина прибулого війська рвонулася вперед і помчала з оглушливим криком, прямуючи в саму гущу бою.

Праве крило одірвалося і помчало далі, на захід, охоплюючи тих, що билися, а ліве крило, поволі, дедалі прискорюючи біг, подалося до того горба, де стояв Субудай-багатур.

Старий полководець вагався лише якусь мить. Він гукнув: «За мною!» Стягнувши інохідця, він швидко спустився з горба і помчав у той бік, де стояло військо Тохучара. Там було по-

рожно — Тохучар взяв участь у битві, — і Субудай поскакав далі.

Але руси його не переслідували. Вони зробили півколо і помчали виручати киян, які відходили до Дніпра.

Субудай зупинився, розіслав гінців-нукерів скликати монгольські війська, які розтягнулися по шляху, наказуючи негайно повертатися до берегів річки Калки.

— Покищо перемога на нашому боці, — сказав старий полководець. — Уруси плодоче, затяте плем'я! З степу може ще з'явитися військо урусів і відріже нам повернення на батьківщину... Час повертати коней!

Джебе-нойон на чолі трьохсот вершників, міняючи коней, без перепочинку проскакав до Дніпра. Бродник Плоскиня, що супроводжував його як перекладач, розпитував поранених русів:

— Де Мстислав Удатний?

Деякі відповідали, що бачили його, коли він мчав, мов буря, на чортячому сивому коні.

На березі Дніпра Джебе помітив відпливаючий човен. В ньому червонів плащ Мстислава. Князь сидів на кормі і підтримував за повід коня, що плив за човном. У промінні вечірнього сонця яскраво виблискував золотий шолом Мстислава...

Джебе наставив найкращу стрілу і натягнув тугий лук. Стріла, не долетівши до човна, плеснула по воді. Джебе зіскочив з коня, упав грудьми на землю і, обхопивши руками голову, розлючений гриз пожовклу суху траву...

Він підвівся, глянув ще раз на човен, що віддалявся з червоним плащем і, не знаючи, на кому зігнати свою лють, вихопив кривий меч і на кілька частин розсік тепер йому не потрібного закованого бродника Плоскиню.

Джебе скочив на рижего коня і, повернувши в степ поскакав назад, віддаючись од шляху, де в чорних хмарах куряви тривали останні сутички і пересувалися тисячі людей.

У битві біля Калки і на довгому Залозному шляху загинуло чимало славних руських богатирів і рядових молодців. Вони полягли, виручаючи беззбройних київських воїнів, винищуваних татарами, які поклялися не зробити зла русам, що здалися...

Руські загони, які пробивалися сміливо, не кидаючи зброю, дійшли до Дніпра, де човни, що чекали на них, перевезли їх на той бік. А ті, що повірили татарським умовлянням і покидали мечі й сокири, майже всі були перебиті, як говорить стара пісня:

Сірим вовкам на розтерзаня,
Чорним воронам на возграсення...

Так з вини непередбачливих, заздрісних князів, що ворогували поміж собою і відмовилися з'єднати свої сили в єдине, міцно згуртоване руське військо, Залозний шлях, замість шляху вели-

кої перемоги, став »слізним шляхом«, — відважні руські ратники всіяли його своїми білими кістками, полили своєю червоною кров'ю.

ТАТАРСЬКИЙ БЕНКЕТ НА КІСТКАХ

... А князей имаше, издавиша и покладаше под доски, а сами верху седоша обедати. И тако князи живот свой скончаша.

(Троїцький літопис)

На березі Калки, на високому кургані, Субудай-багатур скликав усіх своїх тисячників і сотників на урочисте моління богів війни Сульде. Цього зажадав патлатий шаман Бекі. В гостроверхій шапці, з ведмежою шкурою на плечах, обвішаний ножичками, ляльками і брязкальцями, старий чаклун бив стучачкою у великий бубон і, пританцьовуючи, ходив колом, де в середині лежали зв'язані Мстислав Романович, великий князь київський, та одинадцять інших довірливих руських князів.

Похитуючи головами і прицмокуючи, татари їх оглядали і шкодували, що серед полонених не було »князя Мастисляба«, — дуже їм хотілося подивитися на прославленого »руського Джебе«...

Шаман Бекі викрикував молитви і, притуливши до волосатого обличчя бубон, то свистів, як дрозд, то гукав, як пугач, то ричав, як ведмідь, або завивав, як вовк, — це він »бесідував« з могутнім богом війни Сульде, який подарував монголам нову перемогу.

— Чуєте, як гнівається бог Сульде? — ревів шаман. — Сульде знову голодний, він вимагає людської жертви!..

Тисячі татарських воїнів розтащувалися на рівнині, навколо кургана. Вони розпалили багаття і кололи молодих кобилиць.

Татари принесли голобні і дошки, відірвані від руських возів, і поклали їх на зв'язаних князів. Триста татарських воєначальників посідали на цих дошках. Підіймаючи чаші з кумисом, вони величали грізного бога війни Сульде, покровителя монголів, і славили непереможного »потрясателя всесвіту«, червонобородого Чингіз-хана. Відмовившись від грошей за викуп найзнатніших руських князів, татари жертвували богів Сульде цих полонених, що наважились вступити в бій з військами »посланого небом« Чингіз-хана. Багатури реготали, коли з-під дощок неслися стогони і прокляття розчавлених князів. Стогони і зойки поступово затихали, і їх заглушила радісна пісня монгольських воїнів:

Згадаймо,
Згадаймо степи монгольські,
Золотий Онон,
Голубий Керулен!

Скільки,
Скільки монгольське військо
Втоптало в пил
Непокірних племен!..
Ми кинем народам
Грозу і племінь,
Посіємо смерть,
Чингіз-хана сини.
Піски
Сорока пустель за нами,
Кров'ю боягузів
Залиті вони...

Під час бенкету підвівся полководець Тохучар-нойон і про-
свистів сигнал, що скликає стрільців на облавному полюванні.
Всі затихли, почувши знайомий заклик. Тохучар став кричати
воїнам:

— Великий каган Чингіз-хан — наймудріший з людей! Він
усе передбачає і за сто днів і за тисячу літ... Він послав мене за
вами з туменом хоробрих людей, щоб я розшукав неперемож-
них тигрів — Джебе-нойона і Субудай-багатура. Каган мені ска-
зав, що найкращий вам від нього подарунок — це послати во-
єнну підмогу в день битви.

— Вірно, вірно! — вигукнули монголи.

— Ніде не зупиняючись, ми проходили різні країни. Всюди
ми бачили сліди незламного монгольського клинка. Ми запиту-
вали: »Де славні багатури Джебе і Субудай?« Перелякані жите-
лі, падаючи навколішки, махали руками на захід. Ми примчали
сюди перед початком битви, і в неї врізалися мої десять тисяч
вершників... З'єднавшись з вами, ми швидко розгромили довго-
бородих урусів...

— Слава тобі, Тохучар! Ти прибув вчасно!

Тохучар продовжував:

— Великий володар світу Чингіз-хан подумав про вас і мною
надіслав свою волю... Його священний лист привіз нарочний го-
нець. Десять тисяч моїх вершників оберігали гінця, як доро-
гоцінний алмаз, і доставили живцем сюди. Дивіться, ось лист!

До Субудай-багатура підійшов старий кривоногий монгол, уві-
шаний бубонцями, в шапці з соколиним пір'ям. З-за пазухи він
витаг шкіряну трубку. У ній зберігався запечатаний сувій. Скар-
люченими пальцями Субудай зірвав воскову печатку. Сивоборо-
дий писар у мусулманській чалмі розгорнув сувій, прочитав на-
писане про себе, пошептав на вухо Субудаєві. Той підвівся і
закричав:

— Великий каган наказує! З повагою слухайте!

Всі воєначальники разом підвелись. Бачачи це, схопилася й
решта татар. Начальники і за ними воїни всього табору попа-
дали на землю ницьма.

Підвівши голову, вони кричали:

— Великий каган наказує! Ми підкоряємось!

Субудай-багатур вів далі:

— Єдиний і непереможний начертав такі слова:

»Коли одержите листа, повертайте назад морди коней. Приїжджайте на курултай³¹⁾ обговорити підкорення всесвіту.

Бог на небі, каган — божя сила на землі. Печать повелителя схрещення плянет, владики всіх людей«.

Субудай обвів поглядом схилені до землі спини монголів і підняв руку.

— Тепер говоритиму я!.. Мене слухайте!

Всі випростались і, стоячи навколішках, затаївши дух, дивилися на »барса з відгризеною лапою«.

— Сьогодні ми ще потішимося, а завтра, коли зійде сонце, ми всі рушимо назад до золотої юрти нашого владики. Хто забариться, — буде задушений!

Всі воїни завили від радості і, знову сівши, з криками й піснями продовжували бенкетування.

Вранці другого дня, відправивши сонцеві моління і узливання кумисом, монголи сіли на коней. Вони гнали гурти худоби і обшарпаних, знесилених полонених. Запряжені биками вози з награбованим добром і з тяжко пораненими монголами нестерпно зарипіли на весь степ і зникли в хмарах куряви. Поперед монгольського війська їхав Субудай-багатур. Він віз у торбі голову київського князя Мстислава Романовича, його сталевий з позолотою шолом і нагрудний золотий хрест на ланцюжку. Вкрите шрами, забруднене грязюкою обличчя Субудая кривилося, — це він так посміхався, уявляючи собі, як він покладе свою дорогоцінну торбу перед золотим тронем »потрясателя всесвіту« Чингіз-хана непереможного...

Позад війська їхав з своєю сотнею розвідників похмурий Джебе-нойон. Він не віз ніякої здобичі і тягнув сумну, як виття вітру, пісню про голубий Керулен, золотий Онон і про широкі степи монгольські...

Монголи попрямували на північний схід до ріки Ітіль, і далі через південні відроги Уралу до рівнин Хорезму. Кипчацький степ звільнився від грізного війська монголів і татар. Вони зникли так само раптово й незрозуміло, як прийшли. Після їхнього відходу деякі кипчацькі племена повернулися до своїх спустошених кочовищ, інші перекочували в Угорський степ й до пониззя Дунаю. Тоді і кипчацькі і руські князі думали, що татари ніколи більше не повернуться, і проводили день за днем, як і раніше, не готуючись до нової війни і не підозріваючи, що Чингіз-хан задумав новий, ще більш страхотливий набіг на захід...

³¹⁾ Курултай — рада найзнатніших февдалів правлячого роду. Присутні були також головні воєначальники. Простих монголів на курултай не допускали.

КІНЕЦЬ ЧИНГІЗ-ХАНА

ЧИНГІЗ-ХАН НАКАЗАВ ПОВЕРНУТИ КОНЕЙ

Після сміливої втечі султана Джелаль ед-Діна Чингіз-хан послав випробуваних полководців Бала-нойона і Дурбай-багатура до Індійської країни в погоню за султаном.

Вони помчали різними шляхами, але не знайшли його слідів. Учиняючи по дорозі погроми, монголи спалили міста, якими володіли союзники Джелаль ед-Діна хани Аграк і Азам-Мелік.

Заготувавши плоті і навантаживши їх катапультами і круглим камінням, придатним для метання, монголи спустили плоті вниз річкою Сінду і прибули до міста Мульта. Там вони почали обстрілювати це багате місто з каменеметальних машин. Непроступні стіни, індійські війська, що весь час перебували, і нестерпна спека примусили одягнених в овечі шкури монголів припинити облогу і повернутися в гори до Чингіз-хана.

Великий каган ховався від спеки серед високих гірських хребтів у селищі, оповитому хмарами, і начебто забув про всі військові справи. На вечірніх бенкетах Чингіз-хан слухав казок і співачок, які співали перських і китайських пісень. Нові танцюристкі, які нещодавно прибули після двох років подорожі з китайської столиці, виряджені в золотисте шовкове вбрання, бігали по темнолілових афганських килимах. Вони показували мистецтво танцю, розмахуючи довгими рукавами, наслідуючи політ ширококрилих птахів, або, звиваючись у клубки, як змії, розгорталися і кружляли в хороводах.

Тут захворіли маленький син Чингіз-хана Кюлькан і його молоді мати Кулан-Хатун: обое лежали на шовкових подушках, вкриті шубами, і скаржились то на холод, то на жар. Чингіз-хан щодня приходив до хворих, всовував їм у рот шматочки цукру, сидів біля них і питав, де сьогодні болять?

Кулан-Хатун плакала і скаржилась на біль у всьому тілі.

— Це духи тутешніх гір мучать тих, хто лишається в цьому лихому місці, — говорила вона. — Ти бачив, які тумани підіймаються з глибини ущелин? Це душі забитих твоїм військом немовлят. Я і маленький Кюлькан помремо тут. Тільки вода глибокого Керулену вилікує нас. Відпусти нас назад до рідних монгольських степів.

Чингіз-хан сердився:

— Сама без мене ти нікуди не пойдеш. А я повинен раніше завоювати другу половину всесвіту.

Кулан-Хатун плакала ще дужче. Чингіз-хан послав по великого радника китайця Єлю-Чу-Цая. Той прийшов негайно з великою книгою в руках. Побачивши його, Кулан-Хатун схопила ся, вирвала книгу, кинула на килим і сама лягла на неї.

— Зараз ми дізнаємося, що скаже небо! — сказав Чингіз-хан.

— Я не хочу знати, що буде зі мною, — відповіла Кулан. — Буде те, що я захочу. А я хочу повернутися на береги Керулену, і всі у нашому війську цього хочуть...

Чингіз-хан підводив і опускав брови, сопів і нарешті сказав:

— Досі не було таких противників, яких би я не перемагав. Тепер я хочу підкорити смерть. Якщо ти, безтурботна і непокірлива Кулан-Хатун, будеш рядом зі мною, смерть до тебе не доторкнеться. Якщо ж ти від мене поїдеш, то таємна отрута в страві або стріла, що вдарить з темряви, понесуть тебе за хмари... — Потім Чингіз-хан звернувся до Єлю-Чу-Цая, наймудрішого з його радників:

— Ти обіцяв приставити мені шаманів, чаклунів, лікарів і мудреців, які знають, як виготовити напій, що дає безсмертя. Чому я досі їх не бачу?

— По них послано надійних людей, і всі вони мають незабаром сюди з'явитися. Але ти йдеш з військом так швидко і так далеко, що всі ці знаючі люди не можуть наздогнати тебе...

Чингіз-хан бачив, що Кулан-Хатун дедалі дужче хворіє і її квітуча краса швидко зникає. Маленький син її Кюлькан так само, як і раніше, лежав поруч схудлої, змарнілої матері. Тоді каган став виявляти неспокій і ні в чому не знаходив розради. Він часто говорив про смерть і питав у лікарів про спосіб для продовження життя. Багато хто пропонував чудодійні напої. Чингіз-хан наказував усім лікарям самим вживати їхні ліки, а потім рубав їм голови, спостерігаючи, чи вони не залишаться часом живі.

Особливу засмученість каган став виявляти після битви монголів біля фортеці Балтан, коли ворожа катапульта влучила стрілою, великою як спис, Мутугана, улюбленого внука, Джагатайового сина. Він мав стати головним ханом мусульманських земель, а від випадкової стріли Мутуган помер.

Тоді Чингіз-хан переконався, що смерть завдає ударів, немов сліпа верблюдця б'є ногами: в одного влучить — і він дух спустить, іншого обмине — і житиме він до старости.

Чингіз-хан так розлютився через смерть онука, що наказав взяти Балтан негайно. Військо, проламавши стіну, вдерлося в місто і все знищило мечем. Чингіз-хан наказав, щоб воїни нікого в полон не брали; всю місцевість перетворив у пустелю, щоб жадне створіння там не жило. Їм'я цьому місцю дали «Мау-курбан», що значить «Горб печалі». Відтоді ніхто там більше не оселявся, і земля лишилася необробленою.

Цілими днями Чингіз-хан сидів біля свого жовтого намету, поставленого на вершині гори, над урвищем. Під ногами темніли ущелини, які, здавалося, не мали дна. Він бачив похмурі хребти і снігові вершини, що сягали в туманну далечинь, іноді викликав до себе досвідчених провідників і розпитував їх про найкоротші шляхи через Індію і Тибет до монгольських степів.

У таборі війни, обтяжені багатою здобиччю, говорили тільки про повернення до рідних кочовищ. Але ніхто не наважувався заявити про це грізному каганові. Ніхто не знав його справжніх дум; ніхто не міг передбачити, який завтра буде його наказ, — чи поверне він військо назад, чи вирушить знов у похід і чи не доведеться ще багато років блукати по різних країнах, у диму пожеж винищуючи зустрічні народи.

Військо вже почало нарікати через довгу стоянку в тіснинах Афганських гір, де було мало корму коням. Тоді Кулан-Хатун, бажаючи переконати кагана, що час повертатися на батьківщину, пошептавшись з великим радником, китайцем Єлю-Чу-Цаєм, придумала казку. Єлю-Чу-Цай навчив двох сміливих нукерів розповісти її Чингіз-ханові. Ці два монголи з'явилися в ставку і почали вимагати побачення з Чингіз-ханом, кажучи, що мають повідомити йому дещо дуже важливе й чудесне.

Єлю-Чу-Цай провів їх до Чингіз-хана, і вони розповіли:

— Заблудившись у горах, ми побачили одного звіра, який нагадував оленя, був зеленого кольору і мав кінський хвіст і один ріг. Цей звір прокричав нам по-монгольськи: »Вашому ханові треба вчасно повернутися до рідної землі«.

Чингіз-хан вислухав казку спокійно, але, підвівши одну брову, став пильно розглядати багатурів, що стояли перед ним навколішки.

— У той день, коли вам показався дивовижний звір, чи багато ви випили кумису?

Багатури поклялись, що вони були б раді випити, але в цих голих скелях не тільки кобилячого, але навіть козячого молока дістати важко, і на доказ правдивості своїх слів підіймали великий палець.

Чингіз-хан звернувся до Єлю-Чу-Цая:

— Ти знаєш наймудріші книги, в яких відкриті всі таємниці землі, моря і неба. Чи ти читав сказання про такого звіра?

Єлю-Чу-Цай приніс велику книгу з кресленнями й малюнками різних звірів, риб і птахів всесвіту, перегорнув її і сказав:

— Такий рідкий звір зветься »мудрий Го-Дуань«, і він розуміє мови всіх народів. Його звертання до наших двох багатурів означає, що в світі відбувається надмірне кровопролиття. Ось уже чотири роки, як твоє велике військо підкоряє західні країни. Тому вічне велике небо, обурюючись з безперервних вбивств, послало звіра Го-Дуаня сказати тобі, государю, свою волю. Вияви покірливість небу і пощади жителів цих країн. Це буде безмежне щастя для тебе, інакше на тебе розгнівається небо і поразить блискавкою. Так пояснює ця древня книга китайських мудреців.

Єлю-Чу-Цай говорив урочисто й поважно, наче жрець, що читає молитву. А Чингіз-хан, прижмуривши одне око, дивився на свого радника. Потім він перевів погляд на багатурів, які покір-

но стояли перед ним на колінах, і підкликав до себе спочатку одного, а потім другого. Нахилившись, він прошепотів їм щось на вухо, і кожний так само пошепки йому відповів.

Тоді каган, вельми задоволений, дозволив багатурам вийти і наказав дати їм кумису, скільки кожний з них зможе випити

— Ці багатурси кмітливі й винахідливі, — сказав каган своєму радникові, — їх слід звеличити. Я спитав їх по черзі, якою ходою пройшов звір Го-Дуань. І один сказав, що він біг риссю, а другий — що йшов інохіддю. Жадний, навіть зовсім п'яний монгол, глянувши на звіра, так не помилюся. Але я зрозумів сьогодні, що військо втомилося воювати, що в ньому зростає тута за рідними степами, і тому оголошую, що, згідно з волею неба, яке послало мені, своєму обранцеві, чудесного звіра Го-Дуаня, я повертаю військо назад і вирушаю до рідного корінного улусу³²).

Другого дня, дізнавшись про рішення Чингіз-хана, всі монгольські воїни раділи, співали пісень і готувалися до походу.

Спочатку Чингіз-хан думав пройти через Індію і Тибет і з цією метою відправив посольство в місто Делі, до індійського царя Ільтутмиша. Але шлях через гори був ще завалений снігами, а цар не поспішав з відповіддю і стягував війська, поставивши на чолі Джелаль ед-Діна.

А тим часом з Монголії прибули донесення про нове повстання завжди бунтівливих тангутів, а обчислення по зірках його радника Єлю-Чу-Цая і ворожіння шаманів не радили каганові йти через Індію.

Тоді Чингіз-хан вирішив йти назад тим самим довгим шляхом, яким прийшов. З його наказу населення почало розчищати від снігу гірські перевали, і на початку весни монгольське військо вирушило в дорогу.

ЛИСТУВАННЯ ЧИНГІЗ-ХАНА З БІДНИМ МУДРЕЦЕМ

Ще під час стоянки у верхів'ях Чорного Іртишу Чингіз-хан, дбаючи про своє здоров'я і продовження життя, шукав досвідчених лікарів. Йому розповідали про надзвичайного мудреця Чан-Чуня, який немов би відкрив усі таємниці землі й неба, і навіть знає спосіб стати безсмертним. Про нього великий радник і звіздар Єлю-Чу-Цай сказав:

— Чан-Чунь-Цзи — людина високої досконалости. Цей старець давно вже володіє даром бути в товаристві хмар, літаючи до них на журавлях, і вміє обертатися в інші істоти. Відмовляючись від усіх земних благ, разом з іншими мудрецами він живе в горах, шукаючи філософський камінь «дань», який дає людині довголіття й безсмертя. Заглиблений у думи, він то сидить, як труп, то стоїть цілими днями нерухомо, мов дерево, то гово-

³² Корінний улус — головний з уділів, на які поділялась імперія Чингіз-хана. До цього уділу входили суто монгольські кочовища.

рить, наче грім, то ходить легко, як вітер. Він багато бачив, багато чув, і нема книги, якої б він не прочитав.

Щоб відшукати цього незвичайного старика, Чингіз-хан наказав негайно послати свого випробуваного китайського вельможу Лю-Чжун-Лю. Він дав йому золоту пайцзу з зображенням розлюченого тигра з написом: »Надається повновладно розпоряджатися, так наче б ми самі мандрували«.

До рук Лю-Чжун-Лю було, як найвищу дорогоцінність, передано іменний лист від Чингіз-хана до мудреця Чан-Чуня, записаний з слів неписьменного великого кагана його радником Цлю-Чу-Цаєм. У листі говорилося ось що:

»Небо зреклося Китаю за його надзвичайну розкіш і гордовистість. А я, житель північних степів, не маю розпусних нахилів. Я люблю простоту й чистоту звичаїв, відкидаю розкіш і додержую поміркованости. У мене завжди єдиний полотняний одяг і однакова їжа. На мені таке саме дрантя, як на конюхах, і я їм так само просто, як корова.

За сім років я здійснив великі діла, і в усіх країнах світу я встановив мою владу. Такого царства ще не було з стародавніх часів, коли світ завоювали наші предки, кочові племена хуну³³⁾.

Звання моє велике, і обов'язки важливі. Але я боюсь, що в управлінні моему чогось бракує. Якщо будуть судно, то пригтовляють і весла для того, щоб за їхньою допомогою можна було переплисти ріки. Подібно до цього запрошують і мудреців і вибирають помічників для підкорення й управління всесвітом.

Я дізнався, що ти, учителю, зріднися з істиною і дієш завжди гідно з високими правилами. Багатовчений і досвідчений, ти глибоко вивчив закони. Здавна ти перебуваєш у скелястих ущелинах і сховав себе від світу.

Але що мені робити? Через обширність гір і долин, що роз'єднують нас, я не можу зустрітися з тобою. Тому я обрав мого близького достойника Лю-Чжун-Лю, виділив кмітливих вершників і поштового воза і прошу тебе, учителю, не боячись багатьох тисяч лі³⁴⁾ приїхати до мене.

Не думай про дальність і широкість піщаних степів, а пожалий мій народ. Або, з милості до мене, повідоми мене про спосіб для продовження життя.

Сподіваюсь, що ти пізнав суть великого »дао«³⁵⁾, співчуваєш усьому доброму і не будеш противитись моему бажанню. Тому справжнє наше доручення повинно бути тобі цілком ясным«.

З таким листом у руках Лю-Чжун-Лю вирушив у далеку путь через степи і гори. Він мчав, кваплячись виконати каганову во-

³³⁾ Хуну — гуни, які жили в Центральній Азії, — войовничий народ, що потім пішов на захід і вторгся в V-му столітті до Європи під начальством Аттіли.

³⁴⁾ Лі — китайська міра довжини, близько півкілометра.

³⁵⁾ »Дао« — найвища істина.

лю, швидко міняючи на станках³⁶⁾ коней. Нарешті, прибувши до Китаю, він дістався до високих гір, де в глухій ущелині розшукав старезного мудреця, виснаженого й ледве прикритого старим лахміттям. Це був знаменитий Чан-Чунь. Прочитавши листа Чингіз-хана, він спершу рішуче відмовився поїхати до нього. Потім він написав відповідь, яку Лю-Чжун-Лю відіслав з нарочним до великого кагана, а сам лишився біля пустинника, боючись гніву кагана і ще сподіваючись переконати Чан-Чуня. Ось що писав китайський мудрець:

»Той, хто прагне «дао», смиренний житель гір Чан-Чунь, одержав нещодавно найвище повеління, яке прибуло здалеку. Так, весь бездарний приморський народ китайців через свою гордовитість нерозумний. Уявляючи собі, що в життєвих справах я тупий, а щодо вивчення «дао» я не досяг ніяких успіхів, всілякими способами трудився, не вмер, а постарів, і хоч слава про мене поширилася по різних державах, але щодо святості я нітрохи не кращий від звичайних людей, — то через все це я тільки мучусь від сорому. Адже таємні думки хто знає?

Спочатку, одержавши незвичайного листа, я хотів заховатися в горах чи піти до моря, але потім вирішив не противитися своєму повелінню і вважаю за необхідне вирушити в дорогу і боротися з снігами, щоб представитися государеві, якого небо обдарувало мужністю і мудрістю і який перевершує всіх, хто був за стародавніх часів, так що і вчені китайці і дикі варвари всі підкоряються йому.

У подорожі вітер і порох безперервні, небо затьмарене хмарами, а я, старий і слабкий, не можу витримати великих труднощів і боюся, що до тебе по такому довгому шляху я не доїду.

А коли я прибуду до тебе, володаря народів, то вирішувати військові й державні справи хіба я зможу? Тому прошу мислосливо вказати: чи повинен я їхати, чи ні? Вигляд мій висохлий, тіло виснажене.

Чекаю рішення.

У рік Дракона, в 3-й місяць».

Коли Чингіз-хан одержав цього листа, він вельми зрадів, щедро нагородив гінця і відповів новим листом:

»Хто приходить під мою руку, той зі мною. Хто йде від мене, той проти мене. Я застосовую військову силу, щоб згодом після великої праці досягти тривалого спокою. Я зупинюсь лише тоді, коли всі серця всесвіту підкоряться мені. З цією метою я виявляю грізну велич, перебуваючи завжди в поході серед непереможних воїнів. Я знаю, що ти можеш легко вирушити в путь і прилетіти до мене на журавлі. Хоча рівнини дороги безмежні, але вже недовго мені ждати, щоб побачити посох твій. Тому я відповідаю на твоє послання, щоб тобі було видно мої думки. Про інше докладно не говорю».

³⁶⁾ По всіх головних шляхах імперії Чингіз-хана були влаштовані станції, де утримували коней. Ці станції звалися «ям», звідки виникли слова «ямський», «ямщик».

»ЗРОБИ МЕНЕ БЕЗСМЕРТНИМ!«

Одержавши від великого кагана другого листа, китайський мудрець погодився вирушити в далеку путь. Він рішуче відмовився їхати в каравані разом з прекрасними двірцевими співаками і танцюристками, яких одночасно посилали з Китаю Чингіз-ханові. Тому йому було дано окрему охорону з тисячі піхотинців і трьохсот вершників. Чан-Чунь взяв з собою двадцять своїх учнів; з них один писав докладний щоденник, занотовуючи в ньому висловлювання і вірші учителя³⁷⁾.

Чан-Чунь їхав не поспішаючи і всюди в містах зупинявся. Монгольські начальники міст (даруги) влаштовували йому урочисті прийняття і пропонували багате вгощення, від якого мудрець відмовлявся, задовольняючись лише рижовою кашею і плодами.

У дорозі Чан-Чунь весь час писав вірші. Коли він проїжджав монгольські степи, він виклав свої думки в таких рядках:

I

Куди б не метнувся мій зір,
Не видно кінця хребтам...
Потоки несуться з гір,
І простір який вітрам!
Співають думи мої:
»Для чого з давніх-давен
Ішли через ці краї
Стада кочових племен?
Їдять, як у давні дні,
Корів священних вони³⁸⁾,
Не в нашім вони убранні,
І звичай не наш з давнини!
Не знають вони письма,
Дитячі в них почуття...
Спокійно їх вік дріма,
Ще й хвалять своє життя!«

II

Дорога в рівнині піщаній ішла,
І шлях нам був скрізь важкий.
Озера синіли, немов із скла,
Блищали солончаки.
Не стрінеш мандрівника цілі дні
Між пагорбів цих сумних...
Раз в рік промайне, мов тінь, вдалині
Верхівець з країн чужих.
Ні гір, ні дерев серед блиску дня,
Самотні горби в траві...
В племен кочових із хутра вбрання
В дні літа, як в дні зимові.
Тут рижу не сіють, народ тут п'є
Багато лише молока,
І весело возить всяк житло своє —
То з повсті хатина легка...

³⁷⁾ Цей щоденник Чан-Чуня — «Подорож на захід» — зберігся до цього часу.

³⁸⁾ Китайці не вживали м'яса корови і не пили молока. Їжа монголів тому їм видавалася дивною.

Через два роки з дня виїзду Чан-Чунь прибув до ріки Джейху і поблизу Термеза переправився на другий бік. Там його зустрів особистий лікар Чингіз-хана. Мудрець подарував йому вірші, написані з нагоди закінчення довгої дороги, і сказав:

— Я гірський дикун, прибув у військовий табір великого кагана лише для того, щоб йому сказати важливі слова. Від їхнього здійснення стане щасливий всесвіт.

Вірші Чан-Чуня були такі:

Про восьмий місяць³⁹⁾ на світі
Лунає хвала!
Розвіялись хмари,
Вщух вітер,
Все ніч сповила.
Через весь небосхил
Перекинуто срібний місток.
На півдні
Дракони
Заграли у сяйві зірок!
І з веж височенних
Знов радісний дзвін долетів:
Всі свято справляють,
Як то закон повелів!
І ллється вино,
І пісні заводять співець...
А берегом тихим
В утомі бреде мудрець...
До хана могутнього
Безстрашну обрав він путь,
Щоб демон
Смирився кривавий
І дав дихнуть!

Проїхавши через спустошене місто Балх, де було чути лише гавкання голодних собак, бо жителі розбіглись, Чан-Чунь через чотири дні дороги по горах прибув до табору Чингіз-хана, до його жовтого намету, що стояв над стрімким урвищем.

У супроводі намісника в Самарканді Ахайя-Тайші, який знав китайську і монгольську мови, Чан-Чунь з'явився до грізного владики. Тому що всі «даоси», з'являючись до китайського владики, ніколи не ставали перед ним на коліна і не били земних поклонів, то і Чан-Чунь, увійшовши в юрту кагана, тільки нахилився і склав на знак шаноби долоні.

Перед великим каганом стояв висохлий старець бронзового кольору, обпалений спекою і вітрами, з опуклим лобом і білим пухом на потилиці. Він здавався жебраком у мотузяних сандалах на босу ногу і старому плащі, але він спокійно і без страху дивився на «владику всесвіту», потім опустився на килим.

Чингіз-хан, темнолиций, з рудою посивілою бородою, в чорній шапці з великим ізумрудом і трьома лисячими хвостами, що спадали на плечі, сидів на золотому троні, підібгавши ноги. Він

³⁹⁾ Восьмий місяць — за китайським календарем, місяць вересень, коли китайці влаштовують веселі святкування, присвячені закінченню польових робіт.

вдивлявся немигаючими, зеленкуватими, як у кішки, очима в мудреця, старезного і вбогого, від якого тепер чекав свого порятунку. Чингіз-хан був, як і його гість, у простому полотняному чорному вбранні, і в нього волосся бороди так само було вкрите білим інеєм старости, але шляхи в кожного були різні. Китайський мудрець ішов від людей в пустинні місця, все своє життя присвятив вивченню наук, відшукуючи таємницю спасіння людей від хвороб, страждань, старости і смерті, і допомагав усім, хто до нього звертався з благанням. А каган завжди був вождем величезних армій, посилав воїнів на винищення і загибель інших народів, усі свої перемоги він здобував, знищуючи десятки тисяч людей. Тепер, коли надійшли останні роки життя, тепер від цього виснаженого пустинника залежало, щоб Чингіз-хан знову став молодим і дужим і назавжди уник чіпких рук смерті, яка весь час іде слідом за каганом, яка готувалася перетворити його, найсильнішого на землі, в прах і небуття.

Обидва старики довго мовчали. Потім Чингіз-хан спитав:

— Чи благополучною була твоя подорож? Чи всього тобі вистачало в тих містах, де ти зупинявся?

— Спочатку мені постачали різну їжу вдосталь, — відповів Чан-Чунь. — Але останнім часом, коли я проїжджав землі, де побувало твоє військо, скрізь ще було видно сліди боїв і пожеж. Там добувати харчі було важко.

— Тепер ти матимеш все, що захочеш. Приходь щодня до мене обідати.

— Ні, мені не потрібна така ласка! Гірський дикун живе подвижником і любить залишатися на самоті.

Служники принесли кумис, мудрець від нього відмовився, каган сказав:

— Живи в мене, як хочеш. Ми покличемо тебе для особливої бесіди. Дозволяємо йти.

Чан-Чунь підвівся, склав долоні, помахав ними на знак поваги і вийшов.

Незабаром монгольське військо вирушило назад на північ через землі Мавераннахру. В дорозі Чингіз-хан не раз посилав мудрецеві виноградного вина, динь і різної їжі.

Через рік Джейхун військо швидко перейшло по майстерно збудованому на човнах плаваючому мості і попрямувало в бік Самарканду.

Одного разу під час зупинки Чингіз-хан надіслав до Чан-Чуня повідомлення, що пізно вночі він чекає його для важливої бесіди.

Коли гомін табору став затихати і чимраз сильніше було чути трелі жаб, Ахайя-Тайші провів мудреця Чан-Чуня повз нерухомих вартових до жовтого намету великого кагана.

Обабіч золотого трону у високих срібних свічниках горіли товсті воскові свічки. Чингіз-хан, сидів, підбгавши ноги, на білому повстяному підсідельнику, і від круглої лякованої шапки з чор-

ними лисячими хвостами обличчя його було в тіні, лише очі горіли, мов у тигра. Біля нього на килимі сиділи двоє секретарів, що знають монгольську і китайську мови.

Чан-Чунь опустився на килим перед тронем і сказав:

— Я дикун гір і вже багато років вправляюся в «дао» — у вченні про найпрекрасніше і найвеличавіше. Я люблю перебувати тільки в дуже відлюдних і тихих місцях, люблю блукати пустелею чи стояти там, роздумуючи. А тут, поблизу царського намету, — постійний гомін від великої кількості воїнів, їхніх коней і возів. Від цього мій дух неспокійний. Тому, чи не буде мені дозволено їхати з моєї волі то поперед, то позад твого походу? Для гірського дикуна це буде великою ласкою.

— Хай буде так, як ти бажаєш, — відповів каган. Потім він спитав: — Поясни мені, що таке грім? Чи правду кажуть мені чаклуни і головний шаман Бекі, нібито грім — це ричання богів, які живуть на небі за хмарами, коли вони гніваються на людей? А гніваються вони тоді, коли люди в жертву їм приносять не чорних тварин, як належить, а тварин іншого кольору. Чи вірно це?

— Небо гнівається на людей не за приношення, багаті чи убогі, — відповів Чан-Чунь. — Гнівається небо і не за те, що йому приносять у жертву баранів чи коней не чорних, а рижих, рябих чи білих. Я так само чув хибні слова твоїх шаманів, нібито влітку людям не можна митися в ріках чи прати у воді одяг, качати повстину чи збирати гриби, — через усе це небо нібито дуже гнівається і посилає на землю грозу з блискавками і громом... Зовсім не в цьому полягає неповага людей до неба, а в тому, що люди роблять багато злочинів. Я, гірський дикун, читав у стародавніх книгах, що з трьох тисяч різних людських злочинів наймерзенніший — неповага до своїх батьків... Багато разів я помічав у дорозі, що твої підданці недосить поважають своїх батьків: самі об'їдаються на бенкетах, а старих батьків, матерів і дідів морять голодом. І ось за те, що безсердечні сини й дочки ображають своїх батьків, праведне небо обрушується на людей, караючи їх блискавкою і громом. Потурбуйся, государю, напоумити і виправити твій народ.

— Мудрець каже до діла! — зауважив Чингіз-хан і наказав переписувачам записати слова Чан-Чуня і по-монгольському, і по-китайському, і по-тюркському, щоб видати особливий закон про повагу до батьків⁴⁰).

Коли на золотих тарелях було подано різноманітні страви і Чан-Чунь взяв лише жменьку вареного рижу і трохи в'яленого винограду, каган спитав:

— Святий мудрецю! Давно я хочу дізнатися, чи нема в тебе таких ліків, щоб старого зробити молодим, щоб слабому влити нові сили? Чи не можеш ти зробити так, щоб дні мого життя текли безперервно, завжди і не знали б зупинки, як безперервно

⁴⁰) Такий закон був записаний в Ясу.

течуть води великої ріки? Чи нема в тебе ліків, що роблять людину безсмертною?

Чан-Чунь опустив очі і мовчки з'єднав кінці пальців.

— Якщо в тебе тепер нема таких ліків, — продовжував Чингіз-хан, — то, може, ти знаєш, як приготувати такі ліки? Чи ти вкажеш іншого мудреця і чарівника, якому відкрита таємниця, як стати безсмертним? Якщо ти приготуєш для мене такі ліки, щоб я міг жити вічно, то я дам тобі незвичайну, небувалу нагороду: я зроблю тебе нойоном і правителем великої області... Я дам тобі кінську торбу, повну золотих монет... Я подарую тобі сотню найвродливіших дівчат з різних країн!..

Чан-Чунь, не відповідаючи і не підводячи очей, став тремтіти, наче від сильного холоду. А каган все спокушав його:

— Я збудую на твоїй горі небувалої краси палац, який можна бачити тільки у китайського богдыхана, і в цьому чудесному палаці ти роздумуватимеш про високі речі... Мені навіть не потрібна молодість. Нехай я лишуся таким старим і сивим, як тепер, але я хочу багато років, без кінця-краю, тримати на своїх плечах велику монгольську державу, яку збудував я сам своїми руками...

Каган мовчав і палючим, пильним поглядом вступився у виснажене обличчя мудреця. Той зщулювся і, скося поглядаючи на грізного кагана, заговорив тихо:

— Нащо мені золото, коли я люблю гори, тишу і роздуми? Чи можу я управляти цілою областю, коли я не знаю, як управляти собою? Всіх прекрасних полонених дівчат видай заміж за доброзвичайних юнаків. Мені не потрібний палац, — роздумувати я можу, стоячи на камені... Я вивчав усі наймудріші книги, які були написані найзнаменитішими китайськими вченими, і для мене більше нема таємниць. Я можу сказати тобі точну істину: є багато засобів, щоб збільшити сили людини, вилікувати її хвороби і оберігати її життя, але нема й не було ліків, щоб зробити її безсмертною...

Замислився Чингіз-хан і, схиливши голову, довго мовчав. Перестали скрипіти очеретинки переписувачів, що заносили до книги слова розмови. Чути було тільки потріскування спливаючих воскових свічок... Нарешті каган сказав:

— У наших монгольських стариків є приказка: »Той, хто каже правду, вмирає не від хвороби«, — хто-небудь від злоти прикінчить правдивого передчасно... Ось чому всі люди намагаються нагородити гори брехні... А ти, мудрий старче, що проїхав десять тисяч лі, щоб побачити мене, ти один не побоявся сказати правду, що засобу стати безсмертним — нема! Ти щиросердний і правдивий. Якщо в тебе є просьба, — говори! Обіцяю її виконати.

Чан-Чунь з'єднав долоні і схилився перед каганом.

— У мене просьба лише одна, і я приїхав через сніги, гори і пустелі, щоб сказати її тобі, — припини свої жорстокі війни і скрізь серед народів установи доброзичливий мир!..

Брови Чингіз-хана переламались, потім зсунулись. Обличчя скривилося. Задихаючись, він став кричати так, що у переписувачів очеретинки заплигали по папері.

— Щоб скрізь встановити мир, потрібна війна!.. Наші старики в степу не дарма вчать: «Тільки коли ти заб'єш твого непримиренного ворога, то і вдалині і поблизу стане спокійно»... А я не розгромив іще мого давнього ворога, тангутського царя Бурханя! І друга половина всесвіту ще не під моєю п'ятою... Чи можу я це терпіти? Хоча ти і мудрець, але твоя просьба не ділова! Такими просьбами нас більше не обтяжуй!

Чингіз-хан підвівся і, вчепившись в бильця трону, тремтячи від люті, прошипів:

— Дозволяємо вийти!

Зиму цього року Чингіз-хан провів біля Самарканду. Він не любив тісноти міст і жив у монгольському таборі.

Спочатку випадало багато дощу, так що вся земля наситилася водою і проїхати стало важко. Потім часто випадав сніг, і настав такий холод, що багато коней і волів замерзло і валялося на дорогах.

Мудрець Чан-Чунь жив у колишньому заміському палаці хорезм-шаха «Кексерай», оточеному садами. Там старий писав вірші. До нього юрбою приходили голодні селяни, в яких монгольські воїни забрали все майно, худобу, дружин і дітей. Чан-Чунь роздавав надіслану Чингіз-ханом їжу і сам варив для прохачів кашу.

ПОВЕРНЕННЯ МОНГОЛІВ ДО «КОРІННОЇ ОРДИ»⁴¹⁾

Коли Чингіз-хан, бажаючи перемінити стоянку табору, наказав війську вирушити з Самарканду до річки Сейхун, то, з його веління, стара цариця Хорезму Туркан-Хатун, мати шаха Мухаммода, ввесь колишній гарем шаха й інші знатні полонені жінки стояли вздовж шляху, яким посувались монголи; доки всі воїни не проїхали мимо, вони голосно співали, оплакуючи загибель держави Хорезму.

На початку року Барана (1223) табір Чингіз-хана розташувався на правому березі ріки Сейхун. Сюди поїбули на курултай викликані Чингіз-ханом його сини: Джагатай, Угедей і Тулі, крім старшого гордого і непокірного сина Джучі. З синами і головними воєначальниками Чингіз-хан радився про плян завоювання на протязі найближчих тридцяти років всіх західніх країн аж до Останнього крайнього моря.

⁴¹⁾ Корінною ордою — монголи називали північно-східню частину Монголії по течії рік Онон і Керулен, де жили найближчі родичі Чингіз-хана.

Табір Чингіз-хана був розташований серед садів, покинутих населенням, яке розбіглося. Сюди у великій кількості спускалися з ближніх гір кабани. Чингіз-хан любив полювати на них, поражаючи їх з коня списом і стрілами.

Одного разу він погнався за дикими свиньми, його кінь спіткнувся. Хан упав, а кінь поскакав. Величезний кабан зупинився, стежачи за Чингіз-ханом, що нерухомо лежав перед ним. Потім він, не поспішаючи, пішов в очерет. Наспіли інші мисливці, спіймали і привели коня. Каган припинив полювання і, повернувшись до табору, наказав привести китайського мудреця Чан-Чуня, щоб той пояснив, чи не було в цьому падінні Чингіз-хана перед дикою свинею втручання вічного неба? Чан-Чунь сказав:

— Усі ми повинні оберігати наше життя. У великого кагана літа вже похилі, і йому слід менше полювати. Те, що нечистий кабан не наважився напасти на «потрясателя всесвіту», що лежав у болоті, — це знак заступництва неба.

— Мені покинути полювання? Ні, цю пораду не можна виконати! — відповів Чингіз-хан. — Ми, монголи, змалку звикли полювати і стріляти з коня, і навіть старики не можуть залишити цю звичку. А втім слова твої я збережу в моєму серці.

Чингіз-хан, бажаючи нагородити Чан-Чуня, наказав пригнати стадо молочних корів і табун добрих коней, але мудрець цього подарунку не прийняв, відповівши, що може повернутися назад до своїх китайських гір у звичайному поштовому возі. Потім мудрець, після прощальної візиту в кагана, вирушив назад у супроводі своїх двадцяти учнів і загону воїнів. Чимало близьких осіб Чингіз-хана проводжали старого даоса з глечиками вина і корзинами рідкісних плодів. Розстаючись, багато хто втирав сльози.

У рік Мавпи (1224) Чингіз-хан повів своє військо назад у монгольські степи.

Як старий тигр, що, зжерши корову, поволі повертається в густий очерет до свого лігва, волочачи одвисле черево, так поволі посувалося військо Чингіз-хана, обтяжене величезною здобиччю. Кожний воїн мав по кілька в'ючних коней, верблюдів і биків. Разом з воїнами рушали і стада баранів, і рипучі двоколісні вози, навантажені одягом, килимами, зброєю, мідним посудом та іншими награбованими у мусулман речами. Тут-таки і на конях, і на верблюдах, і на возах їхали монгольські й різноплемінні жінки і діти, і довгими, безкінчними рядами йшли полонені, виснажені, обдерті й босі.

Весь цей похід посувався, не кваплячись, влаштовуючи зупинки в місцях, де зручні пасовиська, так що військо провело в дорозі і літо й зиму, лишаючи довгий слід у вигляді здохлих обідраних коней і биків і трупів полонених, що не витримали

труднощів дороги через безводні щебенисті рівнини Центральної Азії.

Навесні Чингіз-хан прибув до своїх кочовищ на річці Керулен і наказав поставити каганський жовтий намет у стані Букі-Сучегу. Ту він скликав нараду всіх найзнатніших ханів і тих полководців, які відзначилися, і влаштував ніколи ще в степу не бачений багатий бенкет. Через три дні після цього бенкету померла молода дружина Чингіз-хана Кулан-Хатун. Поголоска йшла, що в цій смерті винні брати кагана... А істину хто дізнається?

Наступного року Курки (1225) Чингіз-хан залишився у своїх рідних кочовищах і опублікував «Ясак», настановляючи монгольський народ на «Путь розуму й достатку», як було названо збірник⁴²⁾ його повчань.

(Закінчення в наступ. числі)

⁴²⁾ З цього збірника збереглися лише незначні уривки.

Б. КУРИЛАС

О с і н ь

Як вчора це було, пригадуєте, друзі?
Під соняшним теплом дрімали сні зелені...
Сьогодні йду лукою: в охровій пелені
Туманиться земля, багріють дуби дужі.

Рябина он снує, в коральовім намисті,
На мольберті гаїв, зразки біблійних сцен:
Змагання світла й тьми, утрачений Едем,
Змисл людського життя, його шляхи тернисті.

І звідкіля взялись червоні плями пнів
І багреці грат між кронами беріз?
І що це за тічні плямисторижих кіз?

Несказана туга виходить із лісів
І плач приречення на речовинне тління,
Але й упевненість, що прийде воскресіння.

М. МУХИН

БІЛЬШЕ СВІТЛА!

(Продовження, 3)

III. Київська Стара Громада супроти Москви і Драгоманова

Визначний український учений, Павло Житецький (1836-1911), також член Київської Старої Громади, виступаючи 1887 чи 1888 року в Києві перед академічною молоддю з промовою, висловився за першість національного, а не соціального первня. Ціла ця промова Житецького свідчить про те, що вже тоді були загрожені українські національні позиції з двох боків — з боку московської поліції, так би мовити — ззовні, і з боку вже зростаючого в українських рядах драгоманівства, яке загрожувало висадити в повітря все те, над чим працювали тогочасні українські патріоти. В умовах подвійного терору — поліційного й драгоманівського — зрадагована промова все ж є красномовним свідомством того, що Житецький, викручуючись на всі боки, не хоче нічого зректися з українських національних ідеалів та постулатів, ані нічим поступитися. Спочатку Житецький згадує ті невимовно важкі обставини, в яких доводиться працювати після 1876 року, коли, з одного боку — московський уряд заборонив українське друковане слово, а з другого — Драгоманов, порушивши за кордон з уповноваження Старої Громади, проводить і собі підступну нівелізаційну працю:

»Вже після археологічного з'їзду (1874 р. в Києві) можна було сподіватися погрому; через те в квітні 1875 р., після всякого думання й передумання товариського Драгоманов виїхав по першому плані у Відень, а потім, самохіть, — у Женеву, виїхав задля оборони українського діла перед цілою Європою на підставі більш широкій, ніж та, яка можлива була в державі російській. Не мені казати про те, чи добре задумана й виконана ця справа. Не настав ще час спокійного й безстороннього обрахування її. Знаю тільки — і всі ми добре знаємо, — що, починаючи з 75-76 років, аж по цей час живеться нам дуже тяжко не тільки від зовнішнього натиску, який на хвилину тільки полегшав, а теж і від внутрішніх непорозумінь між різними фракціями українського гурту. Кожний з нас бажає знищити ці непорозуміння, через те й я розповів вам про минуле життя наше, чи не знайдемо ми в нашому власному досвіді таких показів, які мали б значення так званої «логикі собитій», (логіки подій), обов'язкової для всіх нас³¹).

Варто зазначити, що майже цілком тотожно оцінює переїзд і діяльність Драгоманова І. Франко, що більш рішуче, ніж Житецький (який лише глухо згадує про «внутрішні непорозуміння між різними фракціями українського гурту») висловлюється проти невчасного драгоманівського «соціалізму»:

»Розпочавши свою еміграційну публіцистику у Відні, Драгоманов швидко й не зовсім обдуманно переніс її до Женеви. Це означало не тільки географічне, але й ідейне віддалення: із конституціоналіста, яким він виступав у Росії й у Відні, Драгоманов у Швейцарії робиться соціалістом-анархістом і силкується на тім соціалістичним анархізмом покласти підвалину нового українського руху. Для таких поглядів тоді ані на Україні, ані в Галичині не було розуміння: в Галичині вони були попросту якимись страхопудами, про які навіть думати було страшно. Таким способом українська еміграція сама собі підривала коріння; ідеї висловлю-

³¹) Промова П. Житецького на Шевченкових роковинах 1887 чи 1888 р. Записки НТШ, С XVI, стор. 184-185.

вані в «Громаді», були занадто далекі, занадто ідеальні, абстрактні, щоб якабудь більша група чи громада могла запалитися³²⁾.

Далі Житецький переходить від аналізу сучасності до прогнозу майбутнього, і при цьому, треба це визнати, проявляє дуже велику й гостру далекозорість:

«... Переходжу до працювання над нашим власним ділом. Питаючи самого себе, де його центр, я нічого, панове, не можу відповісти ні собі, ні вам, крім того, що центр його в питаннях народно-національних, а не соціальних. Поспішаю додати до цих слів дві уваги: 1) народно-національну справу я уявляю собі не у формі воюючої, а у формі самооборонної, 2) соціальним питанням я зовсім не відмовляю значення для українського діла, тільки це значення другорядне, а не першорядне. Мусимо так поставити діло, щоб відбігти з того дуалізму, який можна так чи інакше змазати в теорії й якого не можна відсторонити в практичному житті, бо воно безперемінно ставить перед нами питання: що попереду робити, а що опісля. Від цього питання не можна відвертись ніякою широкою фразеологією, бо хто ганяється за двома зайцями, той, як то кажуть, ні одного не піймає».

Український провід у 1917-их і дальших роках, під впливом Драгоманова, «ганявся за двома зайцями», але не піймав ні одного.

* * *

З'ясовуючи виразно негативне становище самого лідера й сеньора Старої Громади (Антоновича) супроти комплексу драгоманівщини, наведемо уривок із спогадів Софії Щербини про ставлення Антоновича до московської культури та про його негативну оцінку її впливів на Україну:

«Вихована на російській літературі, я любила її й уважала за свою рідну... «Атечественныя Записки» були мій улюблений журнал і, визнаючи їх неухажливість до України, я вибачала їм за цю хибу й за багато чого іншого. А тому звістка про заборону «А. З.» обурила й засмутила мене глибоко. Саме того дня, коли я дізналася про ту подію, я зустріла Антоновича на багатолюдному вечорі у Лисенка. Було гучно й весело, і мабуть мій сумний вигляд контрастував із загальним настроєм, бо Антонович спитав мене, «що мене засмутило». Я гаряче розповіла про своє обурення і про свій жаль з приводу припинення «А. З.». Він уважно вислухав мене й, хитро всміхнувшись, сказав: «Знаєте, мені уявляється, наче б наша українська дівчина розповіла мені, що вона дуже любила москаля і що його на війні вбито... Вплив російської культури на українців занадто великий і тому шкідливий. Російська література сильніша за українську, — це збільшує її небезпечність. Коли українці будуть засвоювати загальнолюдські ідеї й вищу культуру з творів західноєвропейської думки чужоземними, більш далекими мовами, то вони не будуть так утрачати свою рідну мову, як тепер; вони будуть намагатися висловлювати ці ідеї своєю мовою й тим сприятимуть і розвитку рідної літератури й культури. Нехай молодь учитесь чужоземних мов, читає багатшу на ідеї західноєвропейську літературу, а це буде корисніше для неї, ніж вплив російської літератури». — Міркування Антоновича не переконали мене³³⁾.

Цей уривок із спогадів Софії Щербини стосується до 1885 року, коли були припинені «Атечественныя Записки». А 1889 р. Антонович дав ще більш пророчистий вираз своєму наскрізь негативному ставленню до московської літератури, переклавши у своїм «Лісті Подорожного» (Львівська «Правда»³⁴⁾, 1889 р.) протимосковські статті знаного свого часу каталонського критика Помпея Хенера (1848-1919). На превеликий жаль, цю стат-

³²⁾ Франко: «Молода Україна», Львів, 1910, I, стор. 20.

³³⁾ Софія Єгунова-Щербина: «Пам'яті В. В. Антоновича». «Україна», 1928, V, стор. 97-98.

³⁴⁾ Про це докладніше в праці Мирона Кордуби: «Зв'язки Антоновича з Галичиною», Україна, 1928, V; М. Мухин: «Драгоманов без маски», Л., 1934.

тю Антоновича, загублену в старих річниках львівської «Правди» всі забули, натомість відповідь на неї, яку написав Драгоманов п. з. «Листи на Наддніпрянську Україну», яка протягом кількох десятиліть «витримала» кілька видань, і в якій Драгоманов звеличував як тільки міг московську культуру й літературу, — цю відповідь Драгоманова аж надто добре засвоїло собі кілька поколінь української інтелігенції.

М. Грушевський у своїй статті «З соціологічно-національних концепцій Володимира Антоновича» («Україна», 1928, III-IV) наводить надзвичайно багато матеріалу, який свідчить про вороже ставлення його учителя до москалів і до московської культури. Наведемо з цього матеріалу деякі уривки:

«Проф. Антонович про російську літературу говорив, між іншим, таке: «психологічне самокопирсання — кому воно потрібне».

Не щадив він також і цілого національного характеру москалів. Про це Грушевський розповідає так: «Покійник любив парадокси в приятельській розмові, але в цих парадоксах виявлялася дійсно щира неприязнь до всього, що в його очах було знаряддям поневолення української народності великоруською. В усіх перевоплощеннях (перевтіленнях) російської і української сторін, російська була для нього гнобительською, а українська — гнобленою, і, як він жартом висловлювався в колі приятелів, взаємовідносини цих двох елементів виявлялися в тім, що великорос, виявляючи свій національний характер, від кожного кореня складав слово, що означало «бити», а українець — слово, що означало «тікати». Так воно й ведеться на протязі історії: один б'є, а другий тікає, — зформував його гадку один з присутніх приятелів. І цього правила притримувався Антонович протягом свого життя, — він уважав для себе за ліпше «тікати» від усіх приман російської культури і рекомендував також (так робити) своїм приятелям і ученикам. Великоруська народна стихія лякала його своєю грубою, жорстокою непохитною силою, культом безоглядного авторитету й насильства. Вона відстрашувала його і в житті і в історії, і він не любив торкатися російсько-українських відносин, тому що не мав змоги висловлювати про них те, що мав у гадці, а гратися в компліменти не хотів».

Натомість, як пише далі Грушевський, Антонович «любов'ю ніжною, глибокою, безмежною» окружав стихію українську. Він любив український наріз з його сильними й слабими сторонами. Я думаю — він волів би бути в пеклі з українцями, ніж з великоросами чи поляками в раю».

Наведеного матеріалу мабуть вистачить для того, щоб розвіяти, на жаль занадто глибоко поширене драгоманівське переконання, що разом із Драгомановом «хто на Наддніпрянщині не захоплювався соціалізмом, федералізмом і московською культурою?»

Соціалізмом почали захоплюватися дещо пізніше, грубо беручи — приблизно від 1895 року, року смерті Драгоманова. Але й тоді на Наддніпрянщині було вже цілком самостійницьке «Братство Тарасівців», що плекало культ пам'яті великого Кобзаря України, був Міхновський із своєю цілком націоналістичною програмою «Самостійної України» (1900 рік). Отже і за ті, вже позадрагоманівські часи, не можна говорити як про виключне панування соціалізму, федералізму й пошани до московської культури. Було чимало людей, що цими речами аж ніяк не захоплювалися. Щоправда, становище вже було значно гірше. Значною мірою під впливом пропаганди Драгоманова, а почасти також під впливом занепаду зв'язків із західноєвропейською культурою, занепаду знання французької мови серед інтелігентної молоді та у висліді зросту впливу московської мови — становище значно погіршало.

В одному з листів до приятеля його юних років, Бориса Познанського³⁵⁾, Антонович з великим сумом писав про це обмислювання української молоді: «Все таки почасти твого песимізму (не поділяю), я хоч і згоджу-

³⁵⁾ Лист від дня 25 березня 1901 р. з Катанії на Сіцилії.

юся з мотивами, але маю багато мотивів снисхожденія (полегші). Наші діти виховались зовсім на іншому ґрунті і в інших обставинах ніж ми — через це й характеристика їх інша; трохи тут винуваті й ми, бачивши як (московська) культура на їх лізе, треба було озброїти їх знанням якої-небудь західньої літератури, щоб вони найшли позитивні ідеали правди й добра, — ми всі на це не звернули уваги, а вони погрузились у те, що було ближче; що вони там знайшли — добре знаємо: або ідеалізацію сили в боротьбі з правом, або таку нирвану, що звичайний арієць і не розбиє (напр., ідеал солдата Коротасва в повісті «Война і мир» Л. Толстого, або кругозір через «Провину і кару» Достоевського). Всяка правда повинна відрізнятись простотою, ясністю і закінченістю, а в цих буддійських туманних елюкубраціях сам чорт ногу зломить. Усе ж таки, як не є чудацький напрямок наших епігонів, мабуть і вони морально не пропадуть — якийсь час пробурлять у нирвані, а потім, як прийдеться вступити в життя і взятись за працю, то й вони охолонуть, і аби був у них культ совісти (а він, здається, є), то вони і стануть на належному місці»³⁶).

На превеликий жаль, песимізм Познанського мав більше історичної рації, аніж оптимістичні надії Антоновича: драгоманізоване чудацьке буддійське покоління, що репрезентувало українське життя від 1905 до фатального 1917 року — «не охолонуло». Дивного в тім нічого немає, адже того культу совісти, що на нього такі надії (останні надії!) покладав старенький Антонович, — культу совісти, підносимо це вдруге, — це покоління очевидно не мало; замість нього воно виробило знамениту винниченківську «чесність з собою», в якій жадного місця для чесноти в нормальнім українським розумінні не було. Мусимо підкреслити ще одне: і Антонович і Кониський часто, мірою своїх уже підпадаючих сил, виступали в українській пресі з висноженнями щодо ролі московської культури й літератури і тієї небезпеки, яка могла постати від них для України. Але ці перестороги могли появлятися лише на сторінках галицьких журналів, які дуже обмеженою кількістю діставалися на Наддніпрянщину. Натомість після одного антимосковського виступу Антоновича, який скористався негативною оцінкою московської літератури одним еспанським критиком і зрештував її на сторінках галицької преси, Драгоманов виступив з цілою книгою, в якій боронив і вихвалював московську літературу — з «Листами на Наддніпрянську Україну», які ретельно перевозилися з Коломиї на Придніпрянщину і там у гуртках соціалістичної академічної молоді систематично, з року-в-рік, студювалися і приймалися здебільшого як твір, що не підлягає критиці та вільному обговорюванню.

Такий знавець відносин в українській передвоєнній Петербурзькій колонії, як проф. Лотоцький пише у своїх споминах, що в університетським гуртку українознавства Олександр Шульгин зокрема займався студіюванням творів М. Драгоманова та пропагував ті самі студії по інших школах³⁷. Нам залишається додати, що в міжнародних обставинах 1912-1914 років пропагувати студії Драгоманова — було проявом рекордового і непростимого назадицтва! Отже, якщо вірити Лотоцькому, навіть напередодні світової війни майбутній міністер закордонних справ Української Народної Республіки, проф. Ол. Шульгин, марнував дорогий час студіюванням творів Драгоманова, керував гуртком українознавства в петербурзьким університеті, займаючись апологією Драгоманова, виступав на щорічних академіях на пошану Драгоманову... Так навіть у велику світову війну люди мали вступати з таким цілком невідповідним навантаженням, як безвихідно москвофільські «Листи» та «Чудацькі думки» Драгоманова. Залишається ще звернути увагу, що мабуть не випадково Антонович з такою відразу називав напрямком нащадків — «чудацьким», вражаюча одноіменність з «Чудацькими думками» Драгоманова.

* * *

³⁶) З листів В. Антоновича до Б. Познанського, «Україна», 1928, III-IV.

³⁷) «Сторінки минулого», том II, стор. 69.

Отже Київська Стара Громада в особі трьох своїх найвизначніших членів (не рахуючи Кониського, про якого мова буде згодом) усіма силами намагалася триматися «проти ворога», а оскільки це було неможливим, то, принаймні, — стояти осторонь від ворога (москаля), триматися окремо, «без ворога». Більш бойовий і темпераментний Кониський не похитно тримався гасла — «проти ворога»... Натомість тактика Драгоманова була діаметрально інша, його гаслом було: «разом з ворогом», а для замилення очей легковажних оголошувалося в першу чергу москалів («поступових», «соціалістичних» і т. п.) за найлюбіших приятелів, з якими йти разом, укупочці, було так приємно й природно... А з того, що чужинці-москалі стали «приятелями» й «братами» — одразу ж вишло те, що свої, українці, стали для Драгоманова і драгоманівців — Василем Панейком і Михайлом Гудницьким кінчаючи, — найлютішими ворогами...

Яскравими взірцями цього ворогування з усім українським — духом, традиціями, історією, літературою, політичним ідеалом самостійності — були й драгоманівські «архітвори» — «Листи на Наддніпрянську Україну» і «Чудацькі думки», так само як і «чудацька» політика вихованих на «Чудацьких думках» українських політиків Центральної Ради в 1917 році, які ворогом своїм найлютішим уважали, за страхіття найбільше рахували — український націоналізм, «шовінізм» і «імперіялізм». Вони ж узялися знищити в самім зародку можливість створити українську національну армію і солодко проспали в обіймах братньої (хоч до них зовсім не по-дружньому наставленої) «великої російської революційної демократії», аж десь у січні 1918 р. дзвінкі сальви далеких яглич морських гармат з лівого берега Дніпра стали рватися над обеззброєною драгоменятами столицею України...

IV. Кониський супроти Драгоманова

Другим у Київській Старій Громаді після Володимира Антоновича, і віком і повагою, був Олександр Кониський (1836-1900). Його протидрагоманівське становище було остільки яскраве й послідовне, що навіть сучасним оборонцям культу Драгоманова є нібито знане, хоч вони зовсім не вважають потрібним знати минуле.

Можна навіть уважати, що серед численних ворогів Драгоманова і драгоманівщини, Кониський займав перше місце; його можна назвати ворогом число перше драгоманівського світогляду і драгоманівської тактики. Свою боротьбу проти Драгоманова Кониський безперечно програв, Драгоманов у цій боротьбі безперечно виграв. Разом з Кониським програла Україна, з Драгомановим — виграла Москва... Але це сталося вже по смерті обидвох, нібито ідейних, а в дійсності — національних ворогів; це сталося в роках 1905-07, коли одрагоманене українське суспільство на перше місце в українському русі висунуло яскравих драгоманівців, автономістів-федералістів, прихильників угоди з «поступово-соціалістичною» Росією, відсунувши на бік прихильників ідеї боротьби з Росією, ідеї України самостійної і воюючої; це сталося також і в 1917 році, коли Центральна Рада із своєю платформою «єдиного революційно-демократичного фронту» з тією ж самою Московщиною перемогла намагання українського вояцтва і селянства (українські Військові конгреси 1017 р. і Вільне Козацтво) творити своє самостійне державне життя...

Але за життя цих обох противників справа драгоманізації, інакше кажучи — політичної асиміляції українства, ще не була прибрала таких катастрофічних для історичної долі України розмірів. Перевага все ще належала людям правильно зорієнтованим у національних справах, людям, які мали українську душу, а не людям, які, як Драгоманов, мали душу московську.

Причин для цієї посмертної прогри Кониського було багато, але найважливіша з них є та, що українство в перших роках ХХ-го стол. без-

перечно змінило свій внутрішній характер: не зважаючи на всілякі соціал-демократичні і радикал-демократичні деклямації, воно без сумніву в своїй масі змосковщилося. Всі ці незвичайно щирі й милі співробітники автономічно-федералістичної преси, як київської «Ради», петербурзького «Українського Вестника» і «Вільної України», хоч і писали по-українськи чи як українці, в ґрунті речі здебільшого були вже людьми освоєними з московською державністю (і суспільністю), прямували лише до реформи устрою цієї державности. А теж і та обставина, що дехто з них носив вишиту сорочку, як пізніше її носив Павел Петрович Постишев, або навіть Андрей Хвіля, — справи ніяк не міняє: на редакційних постах в українських редакціях тогочасного Києва сиділи оборонці московської державности, які в дуже критичну хвилину для цієї державности, в 1917 році, здолали зробити все від них залежне, щоб цю московську державність урятувати і не допустити до створення української державности. А що потім трапилася така подиву гідна ситуація, що всі ті (беручи справу лише в політичній сенсі, а не в культурній) «руські люди» були примушені, з величезними ваганнями й хитаннями, проголосити самостійність України дня 22 січня 1918 року Четвертим Універсалом Центральної Ради, то це належить до явищ, що їх не можна назвати інакше як історичними парадоксами, і вони ж бо, здебільшого, цей прапор самостійності дуже скоро проміняли знову за прапор «федеративного» СССР, як це зробили хоч би й сам голова Центральної Ради професор М. Грушевський і голова Генерального Секретаріату В. Винниченко.

* * *

Коли багато років по смерті Кониського були видані його «Вибрані твори», то один рецензент дуже влучно зазначив деякі причини того забуття, яким вшанували нащадки цю характерну й незламну постать:

«Палка натура Кониського, що не прощала не лише національної зради, але й громадського хитання та неробства, бойова його через це постань в українському громадському житті створила для його особи дуже несприятливу атмосферу ще за його життя, і це відбилося певною мірою на трактуванні його громадської та літературної діяльності і після його смерті»³⁸).

Інший рецензент, І. Оришкевич³⁹), оцінюючи «Вибрані твори» Кониського, згадує такий вираз проф. Сумцова про Кониського: «Один із найбільш завзятих українських націоналістів», бо «раз-у-раз у його творах проскакує національна тенденція». Той же Оришкевич зазначає, що про повість (Кониського) «Юрій Горовенко» Драгоманов у свій час давав уїдливі характеристики. Не без уваги лишила її й тодішня російська українофобська преса («Кієвлянин», ч. 12, 1885). Московська жандармерія звертала увагу департаменту поліції на злочинний зміст одного числа (львівської) «Зорі» (ч. 7, 1896), де вміщено нарис Кониського «Тарас Шевченко в дорозі на заслання», який містить різні «бунтівливі думки»; напр., царя Миколу I-го названо «не першим російським коронованим катом та коронованим фельдфебелем».

Кониський, живучи в Києві за часів жандарма Новицького, не боявся давати до львівської «Зорі» цілком негативних оцінок московського режиму, а в нас роблять не знати якого національного героя з Драгоманова, який, сидючи в Женеві, складав проєкти обласної реформи в Росії і ставлять йому не знати в яку велику заслугу ці проєкти дрібних поправок до російського державного механізму...

Варта навести кілька оцінок сучасників, близьких знайомих Кониського, якого вони добре знали; це допоможе нам певною мірою відтворити образ цього, так несправедливо забутого українського діяча й патріота.

³⁸) З рецензії О. Б. на «Вибрані твори» Кониського, Тризуб, Париж, 27 грудня, 1927 р.

³⁹) «Життя і Революція», К., 1928, I, стор. 119.

Іван Франко оцінює Кониського коротко, але дуже яскраво: »Це не був авторитет, що своєю силою пригнічував молодших і слабших, як чинив Драгоманов; це був гарцівник, рухливий і легко озброєний«⁴⁰).

Цікаві є місця також у тій оцінці Кониського, яку незабаром по його смерті дав йому і його діяльності проф. М. Грушевський:

»Спеціально важливе значення мали відносини Кониського до Галичини — для розвою національної ідеї і в Галичині й на Україні. Щодо довгости, тяглости й інтенсивности його участі в галицькій житті, то з Кониським можна поставити нарівні тільки Драгоманова, хоч, розуміється, впливи його діяльності далеко не були такі глибокі й сильні, як Драгоманова. Зате для нав'язання спільности між цими двома частинами України-Руси, розтятими кордоном, його діяльність була найбільша; а на зміцнення українського руху в Росії — це мало превелике значення. В Галичині 60-80 років (минулого століття) його діяльність мала також важливе значення. Я сказав уже, що тоді це був чи не найвизначніший галицький письменник. В тодішній, бідній числом народовецькій громаді Галичини його діяльність і моральний вплив »України«, що несла вона з собою, були дуже значні; при тім у тім часі, 60-80 роки, це був для цойно пробудженої і повної рутенства Галичини провідник, якого голос вів її наперед, до поступу, ширших перспектив«⁴¹).

О. Лотоцький у своїх спогадах закінчує свої згадки про Кониського так:

»Можна любити Україну так, як її любив Кониський, але більше як він — любити не можна. Він не жив, він горів тією любов'ю, увесь свій вік, не покладаючи рук, у поті чола працював на користь єдиного дорогого йому діла, працював здебільшого — з тяжким болем у душі під тягарем трудних обставин, під ворожими замахами »чужих« і »своїх«⁴²).

* * *

На початку 60-тих років минулого століття в Полтаві був досить поважний гурток українців-»сепаратистів«. На чолі його стояв Шиманов, а належали до нього: Шевич, Пильчиків, що пізніше був одним з фундаторів Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Кониський, Милорадовичка. На чолі ворогів цього гуртка українських самостійників-націоналістів стояв учитель і вождь Драгоманова — Стронін. Ця група називала себе космополітами, але, ясна річ, що за цією інтернаціональною ширмою вони (космополіти) лише хитро приховали своє московське обличчя.

14-го травня 1862 року Шиманов, провідник полтавських українців-»сепаратистів«, писав своєму однодумцеві Шевичеві про діяльність Строніна так:

»Чоловік цей зовсім не нашого поля, москаль по крові і думкам, і силкується якомога закидати нам дорогу... Чоловік він, може, пунтний і чесний, та дивиться на наш люд московським оком і не любить його. Дуже негаразд і те, що де треба, він одмовчується, що він москаль, а деякі люди помиляються і звертаються до нього як до широго земляка... Багато людей дивиться на Строніна вгору, а нам же (треба) мати вірний погляд. Наше діло вже замітно розходиться з ділом »всеросійських космополітів« і нам треба визнати цю особність та, вже не помиляючись, простувати своїм шляхом«⁴³).

Два дні перед тим той самий Шиманов писав знайомому пізніше геніальному українському мовознавцеві Потебні, який також ціле своє життя був українським витривалим »сепаратистом« і націоналістом, майже дослівно те саме:

⁴⁰) »Молода Україна«, Львів, 1908, ч. I.

⁴¹) М. Грушевський: »Пам'яті Олександра Кониського«, 39-ий том Записок НТШ у Львові.

⁴²) »Сторінки минулого«, том I, стор. 176.

⁴³) М. Гніп: »Громадський рух 1860-х років на Україні«, книга I, »Полтавська Громада«, Харків, 1930, стор. 27.

»Здорові були, шановний земляче Олександрє Опанасовичу. Всі ми знаємо, що ви може поїдете за границю і тому, з огляду на справу, не знаємо — чи радіти, чи, може, сумувати із-за такої зміни, для вас, на всякий випадок, дуже відповідної. Шкода, шкода з цього боку; людей наших скрізь ще мало, а про Харків і казати нічого, а час не жде, а противная партія під прикриттям вищих історичних поглядів і більш »трезвих взглядів« (тверезих поглядів), проводить московські тенденції, безцеремонно і не цілком чесно. Представник такої діяльності в Полтаві, на основі всього того, що мені доводилось чути, є п. Стронін, якому один розумний чоловік зробив увагу, що »пора би вам перестати вважати все те смішним, де вас нема«⁴⁴⁾.

Для характеристики поглядів полтавських українців із гуртка Шиманова та їх ставлення до Росії досить спинитися над становищем, яке в тій справі займав проф. Пильчиків (1821-1893). Він казав з приводу »спільного«, в ті часи ще не виниченківсько-грушевського »революційного«, а ще »конституційно-ліберального« фронту, що »при численній перевазі московської народності й питомому їй нахилові до панування, не можна ждати добра при загальноросійській конституції, про яку мріють сучасні уми. Якщо це конституція московсько-ліберальна, то вона гірша для нашого морального існування, аніж сучасний необмежений деспотизм...« Ця конституція, на думку Пильчикова, несе з собою лише панування »сучасних московських лібералів, які накладають московську рукавицю на цілу Русь«⁴⁵⁾.

В одній книзі, присвяченій історії української кооперації, мабуть дуже маловідомій, бо вона вийшла саме в час найбільш напруженої українсько-московської війни, знаходимо кілька незвичайно цікавих вісток про Пильчикова, в розділі, присвяченому одному з перших українських кооператорів, Козлову:

»Більший вплив на Козлова, особливо в національному відношенні пізніше, мав навчитель історії Пильчиків. Цей Пильчиків був дуже захоплений ідеєю протилежності економічних інтересів України та Росії. Пильчиків читав на цю тему цілий курс лекцій, звичайно — приватним способом. Висновок з цих лекцій Пильчикова був той, що Україна має повне право на окреме, незалежне від Росії, економічно-політичне життя«⁴⁶⁾.

»Духовим батьком Козлова був, як ми вище казали, Пильчиків, навчитель історії в Полтавському кадетському корпусі. Це був улюблений духовий проводир української шкільної молоді того часу в Полтаві. Лежачи на канапі і безперестанку курючи цигарку, Пильчиків доводив слухаючій його молоді протилежність економічних інтересів півночі і півдня Росії. Це була улюблена й невичерпна тема, яка, на думку Козлова, дала можливість Пильчикову виховати цілу школу українських діячів«⁴⁷⁾.

(Далі буде)

⁴⁴⁾ К. Чехович: »Олександр Потебня«, стор. 17. Первісно подав проф. М. Халанський: »Матеріали для біографії Потебні«, Сборник Харьк. Ист.-Фил. Общ., XVIII, X, 1909. Авторство Шиманова щодо цього листа встановив Гніп у вже згаданій праці, стор. 28.

⁴⁵⁾ М. Гніп: »Громадський рух 1860-х років на Україні«, кн. I, »Полтавська Громада«, X, 1930, стор. 38. Наведено за Іг. Бродзічем: »30-ліття Хлібороба«, Вісник, Л., 1935, листопад, стор. 828.

⁴⁶⁾ П. Пожарський: »Нариси з історії української кооперації«, Київ, 1919, стор. 15.

⁴⁷⁾ Там же, стор. 19.

З НОВИХ ВИДАНЬ

З наукової літератури, стосовної до роковин І. Франка

І. Франко: НАЗВОЗНАВЧІ ПРАЦІ. Перше книжкове видання з приводу століття народин 1856-1956. Українська Вільна Академія Наук, серія «Назвознавство» за редакцією **Яр. Рудницького**, ч. 14. Вінніпег, 1957, стор. 80.

Серед досить численних наукових публікацій, що вийшли друком у зв'язку з Франковою річницею 1956 року, ця невелика збірка Франкових розвідок з назвознавства (видаана засобами канадської «Фундації ім. Т. Шевченка») заслуговує на зовсім особливу увагу — і то не лише тому, що, як це слушно зазначає проф. д-р Ярослав **Рудницький** у своїй короткій вступній статті — «про ці статті (як і про багато інших) «забуто» в ХХ-титомному «повному» Київському виданні 1956 року»: ще далеко більш важить той факт, що І. Франко був першим українським ученим, який у своїх працях з назвознавства (чи то т. зв. ономастики — вчення про походження та історію імен власних) виступив у всеоружжі лінгвістичних і етнологічних метод західноєвропейської науки на межі ХІХ-го й ХХ-го сторіч; і до тих його праць скромні спроби його нечисленних попередників (М. Сумцова, В. Охримовича, І. Верхратського та інших), під поглядом об'єктивної наукової вартості, просто не надаються до порівняння. Тож маємо всі причини вважати І. Франка за основоположника українського наукового назвознавства, хоча залишив він у цій галузі лише три розвідки, що з них, до того ж, одна — «Уваги про походження назви Бойки» (1895) — є тематично надто обмежена, щоб викликати ширший інтерес.

Зате Франкові «Причинки до української ономастики» (1906) становлять блискучий взірєць дослідження історії культури за допомогою комбінованого застосування лінгвіс-

тично-ономастичних та соціологічно-етнографічних відомостей. По дуже змістовній вступній частині, де обговорюється принципи класифікації українських прізвищ (і слов'янських взагалі), І. Франко спеціально застановляється над архаїчним типом прізвищ на -ат і -ят (Петричат, Хронов'ят) і на основі географічної локалізації їх доводить, що «прозвища сього типу в величезній більшості, властиво лише з незначними виемками, прикладаються до певної категорії селян, до властивців якоїсь частки ґрунтового і господарського комплексу, званого **дворищем**. Де бачимо дворища або хоч виразні їх сліди, там появляються й прозвища оцього типу... І коли будемо йти далі на захід (від Снятинського староства) здовж карпатського підгір'я, побачимо скрізь, що назви нашого типу держаться невідлучно зі згадками про дворища і прикладаються до кметів, що сидять на половині, четвертині або якій іншій пайці дворища» (ст. 30).

З'ясувавши далі — на відміну від доволі туманних дотичних міркувань М. Грушевського — що «первісне дворище в своєму нутрі було **Великою сім'єю** (Grossfamilie), де в чому подібною до сербської за-други, а де в чому й відмінною від неї» (бо «коли батькові поталанить дожити «кратного віку», то його сім'я з онуками та правнуками, без примішки сторонніх елементів, може дійти до 20, 30 або й 40 душ, і се було первісне, нормальне населене дворища... се й була ріжниця нашої великої сім'ї від сербської задруги, яка доходить до 80, 100 й більше голов») — І. Франко аналізує «комплікацію в тім розвою дворищ, що в дальшій лінії довела до їх розпаду, (а) могла йти і йшла фактично з двох боків — від зверхніх економічних обставин, і знутри» (стор. 32-36); наприкінці ж він повертається до методо-

логічних питань і подає загальне уґрунтування назвознавства та його соціологічної ваги в такий переконливий, сказати б, «клясичний» спосіб — до того ж щільно пов'язуючи свою аргументацію з українською культурно-історичною специфікою — що варт навести тут ціле це справді зразкове місце повністю:

»Та невже ж се все не фантастика? Невже на такім сипкім та нетривкім матеріалі, як прозвища, можна будувати якісь висновки про еволюцію форми землеволодіння? Думаю, що кождому, хто прочитає розвідочку д-ра В. Охримовича про прозвища в Снечолі та сумежних гірських селах, хто оцінить характер тої людодової традиції схопленої на «сирім корені» і зміркує, з яким тонким почутем людська пам'ять у тих прозвищах закріплює зв'язок поколінь між собою, і в такім прозвищі, як, приміром, Оленинець, береже пам'ять баби Олени, матері і верховодниці роду, її сина Оленича і її внука Оленинця, — той¹⁾ певно позбудеться значної частки свого скептицизму. Та не забуваймо, що ті теперішні людоді прозвища, надавані народною пам'яттю лише по старому звичаю, непотрібні при офіційних, закріплених у документах, являються тепер лише культурним пережитком, а колись були зовсім не тим! Не забуваймо, що в тих давніх часах, коли повставали і розпадалися дворища, для селян не було ні табулі, ні ґрунтових книг, ні князівських чи королівських надань, а одиноким потвердженням їх права на володіння сею чи тою частиною землі була «людська пам'ять», і то не лише льокальна, а також часова. »Мене тут люди знають з діда-прадіда« — говорить іще й тепер наш чоловік з почутем справедливої гордості. Ся людська пам'ять закріплюлася в родовім прозвищу чоловіка і воно відразу виявляло його як сина такого-

то всім відомого батька, як унука такого-то всім пам'ятного діда, як члена такого-то дворища. Воно було свого роду документом, і через те нам зрозуміло, чому люди так дорожили ним, не дозволяючи ані в виговорі, ані в писаню ні в чім змінити його первісної форми, хоч вона не раз різала непривичне вухо або око своєю дивоглядністю та на позір неорганічністю... Придивляючися прозвищам наших селян із половини XVI. в., занесеним у ревізію, бачимо, що патро- і метронімічні прозвища держаться майже виключно (у) властителів ґрунтових, головном властителів старих осель, цілих іще, або ледво минулих дворищ. Люди, що кубляться біля панських фільварків, на нових, панських осадинах, на слободах, халупках та при панській службі, оскільки попали в ревізійний операт, або зовсім не мають прозвищ і значаться тільки іменами хресними, або мають свої, індивідуальні, ними самими набуті прозвища, що виразно свідчать про брак у них місцевої родової традиції. Натомість там, де традиція дворищного володіння землею ще жива, хоч навіть фактичні дворища вже щезли, бачимо сильний розвій і велику різнородність прозвищ патро- і метронімічних, бачимо старанне розріжнюване відтінків у формах тих прозвищ, які велять нам догадуватися за ними ріжницю у віці та ступні своєцтва. Дорослий син, що має вже свою сім'ю, без огляду на те, чи сидить він разом з батьком і працює на спільнім господарстві, чи відійшов на своє власне господарство, називається інакше від недорослих сиріт, що, стративши батька чи матір²⁾ мусять чи то самі порати батьківське господарство, чи то підлягати вітчимові. Він буде Іван Ігнатович, а недорослі діти його брата, також Ігнатовича, вже будуть Ігнатов'ята³⁾.

²⁾ Здається, дрібна неточність в слову: Франко, мабуть, хотів сказати: »стративши батька чи обох батьків«.

³⁾ Отже кожен із них окремо — »(один з) Ігнатов'ят«, а далі просто »Ігнатов'ят«.

¹⁾ Випадок ненадто рідкої в І. Франка »анаколутії« (непослідовності синтактичної будови складного речення) — начебто на початку цього речення стояло не »кождому«, але »кождий«.

Ми навели тут одю простору цитату (зі стор. 41–42), бо вона якнайкраще виявляє, як органічно сполучається в етнологічних (отже й назвознавчих) працях І. Франка наукова об'єктивність із подиву гідним прониканням углиб селянської ментальності взагалі та ментальності українського селянства зокрема. Тими самими рисами позначена й третя подана в збірці стаття нашого, мабуть, найбільшого філолога-етнолога — «Сліди русинів у Семигороді», де він, замість спорадичних і лише поверхово аналізованих відомостей у його попередників (М. Грушевського і А. Кочубінського), спромігся подати матеріал масовий і належно впорядкований. Втім, здається, що ця стаття була складена занадто поспішно, і тому до деяких поодиноких формулювань у ній тяжко пристати, а саме:

1. Про давню назву Кронштату (в Семигороді) — «Корона», Франко пише: «Не зважаючи на латинське походження цієї назви, вона все ж таки супроти німецького »Кроне« має без сумніву слов'янський, не спеціально руський повноголос» (стор. 60). — Скільки форма »Корона« з'являється (як зазначає сам Франко) лише від середини XIV-го стол., то це, безперечно, простісінька латинізація, і східнослов'янський повноголос тут не при чому.

2. Прізвисько германштатського бурмістра Ніколяуса Руссе (1465 р.) Франко вважає за »безсумнівний слід його руського походження« (стор. 61). — Що справа, за браку інших відомостей, не така проста — це найкраще виявляє (в іншому місці) сам Франко, посилаючись на відомий вислів кобзаря в Шевченкових »Гайдамаках«: »Та який я волох! Був у Волощині, та й прозва-ли Волохом« (стор. 43).

3. Про назву міста Клявзенбург (Колошвар): »Чи справді народна пам'ять в'яже цю назву з іменем римського цесаря Клявдія, чи може лат. назва »Клявдіополіс« була пізнішою комбінацією румунів, не беруся рішати« (стор. 77). — Із двох можливостей цієї альтернативи лише друга є вірогідна, бо за цесаря Клявдія I (41–54) римлян у Семигороді ще не було, а за цесаря

Клявдія II (268–270) вони Семигород фактично вже були втратили.

Крім цих дрібних недоліків, є ще один загальніший: Франко визнає наявність у середньовічному Семигороді »паннонських слов'ян, що після мадярського погрому з початком X-го віку схоронилися в значнім числі до Семигороду і жили тут ще в першій половині XVI-го віку« (стор. 76). Проте до »паннонських« він зараховує лише ті географічні назви, які позначені західнослов'янською звуковою специфікою; а втім є багато слів, що збігаються в західнослов'янській і східнослов'янській мовних групах (принаймні в німецькій або латинській транскрипції) — хоча б, напр., слово »гора«, таке чисте в характері складника географічних назв. Франко, на жаль, не відсепарував оцих »спільнослов'янських« назв від тих, що є безперечно українського (»руського«, як він пише) походження; а через це й питання про співвідношення »паннонського« і українського елементів у слов'янській людині Семигороду лишилось відкритим. Щоправда, основної тези про масовий характер українського переддокументального заселення Семигороду це ніякою мірою не підважує.

Нарешті кілька слів про редагування Франкових текстів. Статтю »Причинки до української ономастики« передруковано, »з технічних причин«, фототипічним способом; що ж, добра фототипія — це щось далеко краще за лихий типографічний передрук. Навпаки, до статті »Уваги до походження назви Бойки« редакція подає примітку: »Правопис і мова в цій статті — модернізовані« (стор. 47), і це, очевидно, стосується й до третьої статті — »Сліди русинів у Семигороді«. Правопис — будь ласка, але мову **Івана Франка** »модернізувати«? Це, на нашу думку, непристойний брак пієтизму до літературної спадщини великого сина України. Може, ви, панове, в якомусь наступному виданні і Шевченкову мову »модернізуватимете«? — ставлячи, напр. »в Україні« там де Шевченко поставив (і головне, вимовляв!) »на Вкраїні«?

Звичайно ж, вірші Шевченка — не те, що наукова проза; але й правопис у стислому сенсі слова

(себто стосовний лише до того, що не заторкає ні вимови, ані морфології та синтакси) — зовсім не те, що сукупність нормативної граматики; а в нас всілякі неукі й бесервісери змішують це на кожному кроці. Нормативна граMATика як така не сміє застосовуватись до старих текстів — це просто вимога елементарної літературної та загальної цивілізованості.

На жаль, за браком старих видань не можемо встановити, яких меж дійшло або не дійшло в цьому передруку принципово оголошене редакцією негування літературного пістизму; але безперечно краще було б перевидати всі дотичні статті І. Франка фототипічним способом — хоча б уже тому, що типографічно перевидані тут статті містять скандальну кількість друкованих помилок, яких у старих виданнях

напевне не було. Це стосується насамперед до імен власних і до текстів (та окремих слів) латинкою; проте зустрічаються й такі дивовижі, як от »в XIX віку« замість »в XIV віку« (ст. 77), або ж »забивши до себе« замість »звбивши до себе« (ст. 72), або навіть латинкою »de« замість українського прислівника »де« (стор. 74). А на стор. 67 два абзаци зряд обидва починаються словами: »Перейду тепер до другої книжки...« — при чому цілком ясно, що перший з цих двох абзаци мав міститись посередині стор. 62, а другий, правда, стоїть на своєму місці, тільки ж у ньому, замість »другої« (книжки), треба читати »третьої«. І це зветься »академічним« виданням!

Ні, за отаку »модернізацію« ніякої подяки редакції не належиться.

В. Державин

»Розстріляне Відродження«

Юрій Лавріненко: »РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ«, Антологія 1917-1933, поезія-проза-драма-есеї; вид. »Інститут літературки«, Вибліотека Культури, Париж, 1959; полотняна обкладинка.

Можна по-різному ставитися до українського відродження в час визвольних змагань і післявоєнного п'ятнадцятиріччя. Можна називати його »ренесансом« чи відродженням у лапках, і без лапок, можна приймати його з захопленням або з застереженням, можна виступати проти нього крайнє вороже, можна його висміювати чи ганьбити, але не можна його заперечити! Воно було, існувало і створювало для Москви таку загрозу, що вона вирішила його знищити разом із його носіями. Нищила варварським засобом — паленням книжок та розстрілюванням письменників! »Розстріляне відродження« — така влучна й багатомовна назва Лавріненкового твору-антології, що вона залишиться в історії української літератури на вічну ганьбу Москві...

Щоправда, ми озлоблені на цих наших творців культури 20-тих років; розвинувши свої таланти до

справжніх висот під час нашої короткої державности (бо лише за власної державности може розвиватися повноцінна культура!), вони продовжували творити за новою московської окупації України, домішуючи у свою творчість чужі, зайві, елементи, звичайно гіршої якості, чужі українському патріотизмові, замість продовжувати боротьбу за волю, як це роблять українські революціонери ось уже сорок років. Що всі ці домішки з наказу окупанта, а то й цілковите вихолощення творів з усього українського й вартісного, — не врятували авторів від переслідування й смерті, це вже зовсім інша справа.

Та якби не було, а оце переслідуване, шантажоване і врешті заборонене й розстріляне відродження, існувало в Україні — за Лавріненком, — 15 років (від 1917 до 1933 р.) і по ньому, хоч і всупереч волі Москви, залишилися сліди: талановита, інколи геніяльна, творчість українських науковців, поетів, письменників, драматургів, театральних і кінових мистців, малярів, скульпторів, музик і т. д. Цієї творчості ще досі ніхто в нас

не зібрав, не впорядкував, а про переклади світовими мовами й говорити не приходиться (одиноким переклад «Вершників» Яновського зробив французькою мовою комуніст Люї Арагон). Зовсім інакше є в інших народів, напр., угорці приділяють дуже багато уваги своєму, теж розбитому, Клюбові письменників ім. Петефі, а всі інтелектуали світу, включно з Нобелівською академією — «переслідуваному» Пастернакові...

Ми, своїм звичаєм, так надумувалися, сперечалися й сумнівалися, чи «варто видавати» антологію «розстріляного відродження», так зволікали з цим ділом, поки дїждалися антології українського розстріляного відродження виданого... поляками. І хоч ми упереджені до поляків за їхнє егоїстично-шовіністичне наставлення до нас, все ж таки мусимо визнати, що середовище паризької «Культури» зробило цим виданням дуже милий, товариський жест. Не без слухности скажемо, що цей жест з боку середовища «Культури» є своєрідним політичним для наших багачів-меценатів», як поодиноких осіб так і великих інституцій, які роками «ощаджують» гроші на те, щоб тримати їх у банках або розбудовувати вузького значення матеріальні, проминальні вартості, замість того, щоб лишити грядучим поколінням вартості непроминальні.

В антології «Розстріляне відродження» (980 сторінок) Ю. Лавріненко вмістив сорок страшних, особистих трагедій діячів української культури, поруч з їхніми вибраними, врятованими чи віднайденими, творами-протестами проти насильства, нищоти й нікчемности Москви.

Протестами? — може хтось, кому здається, що вся українська підсоветська творчість однаково рабська, запитати. Якщо і можна її так узагальнити від 1933-34 років аж до сьогоднішнього дня, то прочитавши «Розстріляне відродження» прийдемо до інших висновків і до іншого запитання: невже вони мали відвагу так виступати?! І доведеться відповісти: мали відвагу і довгі роки не здавалися, аж поки не зламала їх Москва, а тільки декого кинула собі під ноги. Тут же

виникає ще одне, вже риторичне запитання: цікаво, як виглядали б письменники інших країн-народів, коли б їх так схопили за горло москалі?

Щоб не голословити, вдаймося до доказів. Ось два уривки Тичини, того Тичини, що тепер так похолуйськи служить окупантам:

Шовіністичне

»Беруть хліб, угінь, цукор і так, немов до чарки, приказують: — Ну, хай же вам Бог посилає... та щоб ми ще не раз на вашій землі пироги їли. А ми, позиваючи сусіда за межу, одказуємо: — Дай Боже, дай...

Іноді так: небо ясне, а з стріх вода капле». (»Плуг«, 1920)

Або того ж таки поета »З мого щоденника«:

»Дніпро — бандит«. У цьому — все. І гніт чужинців, і ненависть, і власна кволість, і одчай...

І як се так: народів, що поржавілі пута зняв, прокинулася іржа мов болячка? І як се так: великий дух — на людях розмінявся і здрібнів? Чи не Сибіру дух над нами? Чи не царські гробниці докинули оком? А! З Віломира чуло Соловецький ладан? В ньому змішався дзвоні й матюки, і розбійство, і свобода. А Іван Четвертий Грізний, проткнувши псу смердящому жезлом залізний ногу, — стоїть, — і слухає, — перебирає чотки...» (»Вітер з України«, Харків, 1924).

А ось Сосюра, не такий геніальний як Тичина, але однаково поставлений Москвою навколішки, виявляє своє нещасне роздвоєння й розпач, що веде до самогубства або до... капітуляції:

»Довго, довго я був із собою в бою...

Рвали душу мою
два Володьки в бою...
комунар
і
націоналіст«.

(»Два Володьки«, Гарт, 1930)

Обережний і, здавалося б, далекий від політики М. Рильський,

також не може не запротестувати, бодай тонкою й прихованою іронією:

* * *

... Пролог, не епілог...

(Франко)

»Так, ми пролог. У вас і королі,
І шибениці, і церкви, й картини,
А ми — лиш проба першої людини,
Нас тільки вчора зліплено з землі...
Ми без'язики, безіменні ми —
Німа вода холодного свічада,
Слизький туман. Ми привидів
громада,

Що непомітно ходить між людьми...
У давнім ваше, наше у майбутнім.
Для вас земля, а наша далечинь». —
(«Гомін і відгомін», 1929)

Зате ж гнівно й обурено гремить
»колишній» Бажан:

»... Столоначальники, убивці, су-
тенерики,

Раби раба і служники слуги,
Сини російської великої гістерики
І всеросійської великої нудьги,
Всесвітнє падло і вселюдська гнусь,
Здихайте у своїй зачиненій конурі!
Повсталася у вогні, в пожежі, в гер-
ці й бурі

Вкраїна інша й інша Русь...»

(«Розмова сердець», Київ, 1930)

Так писали ті, що згодом підко-
рилися, зламалися, й досі перебу-
вають мов на ливні, завішений ви-
соко між небом і землею. Один не-
обачний крок і Москва знищить їх
так, як інших сучасників »розстрі-
ляного відродження», бож усі ко-
лишні їхні »гріхи» залишились в
архівах...

А хто не підкорився? Тут й Ми-
кола Хвильовий із страшним обви-
нуваченням Москви в матеро-укра-
їновбивстві («Я — романтика»), зі
своїм кличем »Геть від Москви!»
та з темпераментними памфлетами;
тут і вся плеяда поетів і письмен-
ників »Вапліте» та інших угруповань
і середовищ, цієї самої, що й
Хвильовий настанови, — що їх усіх
винищила Москва. Їхні твори, на
жаль не всі, відтворив, очистив від
намулу, цензурою напханого про-
пагандивного матеріалу, Юрій Лав-
риненко, керуючись дуже часто ін-
туїцією, проте завжди влучно.

Тут і прозаїки такі, як Валеріян
Підмогильний з »Іваном Босим»,
Іван Сенченко з »Холуєм», Борис
Антоненко-Давидович із »Смертю»
та інші. Зовсім окремо стоїть Остап
Вишня, кого упорядник ставить (і
зовсім слушно) не дуже високо. А
в центрі — Микола Куліш, драма-
тург європейського рівня й класи,
із »Народним Малахієм», що був
лебединою пісню авторових драм
у театрі »Березіль» геніального ре-
жисера Леся Курбаса. Чергова Ку-
лішева драма »Патетична соната»,
яка в дечому перевищує й Шекспі-
рові трагедії, що спричинила (на-
п'ятнована »націоналізмом») заслан-
ня й смерть автора. Історична дра-
ма Костя Буревія »Павло Полубо-
ток» (в уривках) — вірна картина
всіх, хто тільки думав, що з Мос-
квою можна договорюватися, хто
не хотів примушувати Москву ша-
нувати чужі права — вістрям ша-
блюки. Сам автор теж вірив »ко-
мунізму» й гаряче на ньому по-
півся. »Павла Полуботка» написав
як пересторогу нащадкам і ніде її
не друкував, а тому вона історично
вірна й дуже патріотична.

Розділ »есеї» може трохи засла-
бий, як на наші сучасні »смаки»,
за винятком статей Хвильового,
Зерова і Довженка, але дивус нас
відвагою, з якою виступали тодіш-
ні полемісти в обороні українського
мистецтва. При них якось блідо й
»хитро-мудро» виходить Михайло
Грушевський зі своєю статтею
»Ганебний пам'яті» в журналі »Укра-
їна» (Київ, 1926). Таке, напр., ре-
чення: »Щоб запобігти українським
націоналістичним перебільшенням,
треба мати уважне око на обидва
фронти: і на українські шовіністичні
витівки і на імперіалістичні
зазіхання великоруські, польські,
чеські і всякі інші...» — не прино-
сить чести великому історикові й
ученому, та зайвий раз пригадує,
які невідповідні люди стояли на чо-
лі Української держави під час ви-
звольних змагань. Що Грушевський
згодом, коли його почали переслі-
дувати, тримався добре й не під-
давався пресіям, — це все не зрів-
новажує цієї шкоди, яку він —
своїм поверненням »на рідину» (як
авторитет для інших!) й такими
статтями як наведена — наніс укра-

їнській самостійницькій політичній думці. Це зовсім так, як Полуботок, що своєю відмовою підняти повстання проти Москви здеморалізував козаків, задумавши «переконати» Москву; і сам поїхав туди безборонний, щоб упасти в руки Петрові й опинитися в казематах, а там, сам один, без свідків, тримався добре й не піддавався.

Впорядник антології, Юрій Лаврінченко, знаменито схарактеризував наш політичний провід за УНР і за УССР: «Не допоможе також мішанина українського відродження з російським соціалізмом (УНР), чи з російським комунізмом (УССР)». Дуже влучна паралель між обидвома урядами, з яких один був національний, а другий комуністичний. Головне бо лихо в тому, що один і другий тягнулися до Москви, що й погубило їх і державу, а разом з тим і занастало українське культурне відродження. Та про це згадав упорядник лише між іншим, головним завданням його статті «Література вітаїзму» було

визначити напрямки й стилі українського відродження 1917-33 років, над якими тоді велася гаряча дискусія, не без закулісової гри Москви. Автор подає декілька назв, як «клярнетизм», «необарокко», «вітаїзм» (остання найкраще характеризує оцю сильну, вибухову течію, що зумовила такий буйний розквіт духового життя в Україні), а закінчує свої висновки дуже влучним ствердженням: «Щоб виграти дискусію про стиль, Москва змушена була пустити в хід свій останній, у всіх її важливіших дискусіях аргумент, — Чека».

Сьогодні, коли із смутком доводиться нам стверджувати незвичайний упадок нашої літератури та всіх інших ділянок культури в т. зв. УССР, книга Юрія Лаврінченка особливо на часі. Побажати б ще, щоб так, як знайшовся видавець для українського видання, знайшовся й видавець і для видання перекладного.

Софія Наумович

ЧИТАЙТЕ — ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

тижневик

«ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ»

«ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ» — орган української самостійницької думки та речник українського визвольного руху. Він подає правдиві інформації про події на українських землях, а також приносить обширні відомості про міжнародні події, наслідуючи й коментуючи їх в дусі інтересів української справи.

«ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ» речево дискутує й роз'яснює всі суспільні, політичні й культурні питання української еміграції й постійно містить хроніку українського життя з усіх закутків світу.

«ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ» — це універсальний часопис української еміграції в усіх країнах поселення, що повинен знайтися в руках кожного свідомого українця, якому доля нашої Батьківщини не байдужа.

Передплату у Великій Британії приймає:

Українська Видавнича Спілка
237, Liverpool Rd.,
London, N. 1.

Адреса Видавництва:

Verlag Schlach Peremohy
München 8, Zeppelinstr. 67
Germany

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

Листа ч. 298 (Вінненден, Німеччина). Жертвували по 1 н.м. — Т. Чайка, М. Салишин, П. Семен, І. Завальнюк, Г. Паранчук; по 0.50 н.м. — О. Курач, В. Рогович, Стефа Нижицька, Анна Котлярчук; Макарчук Володимир — 1 н.м.

Листа ч. 828 (Лондон). Жертвували по 10 ш. — В. Мельник, М. Щуцький, І. Соколовський, І. Костик, В. Капустинський; по 5 ш. — П. Кіт, Я. Врублевський, Гринишин, Осичко, Коропатницький, В. Піх, О. Сушанський, Г. Миколишин, Кішук, М. Хир, М. Святий; по 2 ш. 6 п. — Гавдяк, І. Лобик; Ванда — 1 ш.; по 1 фунтові — М. Борисяк, Гриців.

Листа ч. 835 (Лондон). Жертвували: П. Медведик — 10 ш. 6 п.; по 10 ш. — М. Ткачук, М. Гайва, В. Жагай; П. С. — 5 ш.; І. Каліна — 4 ш. 6 п.; по 2 ш. 6 п. — В. Мицан, П. Демків, П. Жи?., О. Ясінський.

Листа ч. 866 (Бляндфорд). Жертвували по 10 ш. — Г. Зьомбра, Т. Забавчук, І. Дубиняк, О. Петрів, П. Король, С. Чикаловський, В. Мальбона, П. Вербовський, І. Староста, О. Яхницький, Д. Данилюк; по 4 ш. — В. Заник, В. Челядин; С. Богдан — 3 ш. 6 п.; по 3 ш. — Д. Безклубий, О. Денищук; по 2 ш. 6 п. — Т. Харко, М. Бучинський, О. Сем'янчук.

Листа ч. 871 (Нью Гейт Стріт). Жертвували: М. Василик — 1 фунт; по 2 ш. 6 п. — І. Зубач, С. Годованець, Т. Сокаль.

Листа ч. 972 (Дітройт, США). Жертвували: по 2 дол. — І. Дутко, О. Зальопаний; по 1 дол. — Ф. Токарчук, М. Гудзиляк, С. Мількович, І. Карп'як, М. Полянський, І. Куцьо.

Листа ч. 1054 (Манчестер). Жертвували: І. Андрусак — 1 фунт 10 ш.; по 1 ф. — В. Рожій, Д. Литвин, І. Візнович, Й. Левицький, Г. Бойко, М. Кос; П. Рикіцький — 5 ш.

Листа ч. 1062 (Манчестер). Жертвували: Бабчук — 10 ш.; В. Святий — 5 ш.; по 2 ш. 6 п. — Сукота, В. Дзюбак, І. Замольський, П. Кріль, Сливінський, В. Романів.

Листа ч. 1100 (Ноттінгем). Жертвували М. Чепак — 5 ш.; П. Чепак — 1 ш.

Листа ч. 1887 (Аргентина). Жертвували по 30 пез. — Г. Романів, М. Крижанський, І. Романів; Ліда Романів — 10 пез.

Листа ч. 1915 (Аргентина). Жертвували: В. Каспрук — 50 пез.; Т. Кіт — 30 пез., Р. Луговий — 20 пез.

Індивідуальні пожертви

Ю. Мороз (Лондон) — ф.1.5.9; О. Видра (Манчестер) — ф.1.5.0; І. Гридзук (Манчестер) — ф.1.0.0; Ф. Мосюрняк (Каннок) — 1 фунт; С. Влашин (Гльоссоп) — 13 ш.; О. Гой (Довер) — 12 ш.; С. Танчак (Ковентрі) — 11 ш.; С. Снядецький (Бюурне) — 11 ш.; В. Фалюш (Ноттінгем) — 10 ш. 6 п.; по 10 ш. — Ю. Гуданич, П. Куцький, П. Морикіт, П. Ленківський, М. Гайдукевич, Г. Скіп; С. Бурчак (Мосзелей) — 1 ф. 1 ш.; Г. Смик — 7 ш.; М. Романишин — 9 ш.; І. Колодчин — 7 ш.; М. Кулешір — 7 ш.; М. Дмитерчук — 6 ш.; по 5 ш. — Л. Мицишин, М. Вовчук, М. Легкий, О. Романюк, С. Припхан, В. Онуфрик, О. Чубатий, М. Ковалик; по 4 ш. — І. Возняк, І. Шпелей, Д. Грицай, М. Антемес, В. Хміль, Т. Ванат. М. Петришин — 6 ш.; А. Плювак — 2 ш.; В. Ванчарський — 2 ш.; Е. Гробелко (Австралія) — 5 ш.; по 2 дол. — М. Чорнопиский, М. Бурна, Д. Залізник, Т. Качалуба, Ф. Боднарчук; В. Микитин — 1.50 дол.; по 1 дол. — М. Беремезюк, д-р С. Самбірський, д-р Р. Кухар, П. Гарпюк (Франція) — 500 фр., І. Коваль (Німеччина) — 10 нм.; І. Бурак (Аргентина) — 5 пез. О. Андрушко (Станиця МСО, Ессей-Край) — 50 нм.

Всім Збірщикам і Жертводавцям — складаємо щиро подяку.

Зміст журналу »Визвольний Шлях« за 1959 рік

А. ПРОБЛЕМИ: ПОЛІТИЧНІ, СУСПІЛЬНІ І ГОСПОДАРСЬКІ

Коментарі й статті на актуальні теми

Алетіяно-Попівський Євген: Воєнне значення Чорного моря	369
Алетіяно-Попівський Євген: »І повіс огонь новий з Холодного Яру«	243
Алетіяно-Попівський Євген: Боротьба за столицю	843
А. П. Є.: Під знаком Акту 30-го червня 1941 року	607
Бандера Степан: Протибольшевицька революція — єдиний шлях до визволення	1210
Величківський Микола, проф.: Чи є небезпека від надмірного зростання населення?	771
Величківський Микола, проф.: Плян урожайности за совєтів і дійсність	506
Донцов Дмитро, д-р: Російський гітлеризм і Захід	974
Д. Г.: »Віднині во єдино...« (у сорокову річницю)	7
Д. Г.: Шлях до визволення й перемоги	1083
Карбович Зіновій: Бунт проти матеріалізму	11
Карбович Зіновій: Дійсність і перспективи	123
Карбович Зіновій: Політика визволення, чи блукання манівцями	846
Карбович Зіновій: Принципи нашої визвольної політики	963
Кодо Е. Мартінез: Комунізм звеличує бойовий успіх царя Петра (перекл. Ю. Т. К.)	1368
Орловський Євген: На розбіжних шляхах	247
Орловський Євген: Чи Російська імперія дійсно непоборна?	363
Павлюк Михайло: Советський бюджет у навітленні »Інституту вивчення історії і культури СССР«	205
Павлюк Михайло: Економічна політика в комуністичному Китаї	376
Павлюк Михайло: Оцінка семирічки Хрущова (стаття перша)	1089
Павлюк Михайло: Оцінка семирічки Хрущова (стаття друга)	1334
Польовий Лука: Спільним фронтом проти Москви	603
Тис-Крохмалюк Юрій: Думки з приводу Мазепинського ювілею	485
Шалдій Дмитро, інж.: Московські імперіялісти на еміграції	127
Шалдій Дмитро, інж.: Кризові явища в економіці України	391
Шалдій Дмитро, інж.: Московські профспілки в Хрущовській семирічці	615
Шалдій Дмитро, інж.: Семирічка московських імперіялістів	497
Шалдій Дмитро, інж.: Український націоналізм — найбільший ворог Москви	723
Шалдій Дмитро: »Миролюбна« політика Хрущова	1327
Редак. (без підпису): У свято народження Правди	5
Редак. (без підпису): Наша відповідь московським імперіялістам (закінчення, 2)	15
Редак. (без підпису): Вічне джерело нашої сили	1323

Б. ІСТОРІЯ, ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, КУЛЬТУРА, НАУКА

Статті та есеї

Алетіяно-Попівський Євген: Стародавні русичі на Каспії	515
Алетіяно-Попівський Євген: Ян Амос Коменський і Україна	931
Алетіяно-Попівський Євген: Де початки нашої історії?	1107
Артимович Агенор, д-р: Переворот на Буковині	1305
Бедрій Анатоль: Акт відновлення Української Самостійної Держави 30-го червня 1941 року; друков. в чч. VIII, IX, стор.	865, 977
Боднарук Іван, мгр: Гетьман Іван Мазепа в англomовних і португальських енциклопедіях	404

Винар Любомир, д-р: Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького; друков. у чч. X, XI, стор.	1181, 1227
Воропай Олекса: Про український патріотизм Миколи Гоголя	661
Historicus: Минуле й сучасне	937
Горняткевич Дам'ян, проф.: Перший З'їзд українських учених у Львові в 1848 році; друков. в чч. VI, VII, i VIII, стор.	633, 759, 877
Давній Н.: З минулого; друков. в чч. V, VI, VII, стор.	521, 622, 764
Д. О.: Зневолена Муза; друков. у чч. V, VI, стор.	509, 651
Державин Володимир, проф. д-р: «Попіл імперій» Юрія Клена і новітня спроба переоцінки його поезії; друков. в чч. I, i II, стор.	94, 195
Державин Вол., проф. д-р: Чи українська історіографія Д. Дорошенка відповідає сучасним науковим потребам	151
Державин Вол., проф. д-р: Конспективний курс теорії літератури (поетики); друков. у чч. VII i IX, стор.	827, 1051
Донцов Дмитро: Жрекиня «Бога нікому невідомого в країні»	1347
Килимник Степан, проф.: Від Конотопу — до Полтави; друков. в чч. VII i VIII, стор.	731, 853
Килимник Степан, проф.: До історії веснянок-гайвок; друков. в чч. IX, X, XI, стор.	1003, 1129, 1239
Крига О.: «Я виступлю за волю проти рабства»	785
Кушнір Михайло: Два обличчя людини	884
Лупів Василь, д-р: Іван Вагилевич; друков. у чч. III i IV, стор.	271, 411
Лупів Василь, д-р: Українці і польське повстання 1863 року; друков. в чч. IX i X, стор.	993, 1114
Міллер Михайло, проф.: Християнство Руси-України до Володимира Великого	745
Мухин Михайло: Більше світла!; друков. в чч. X, XI, XII, стор. 1181, 1293, 1419.	
Нагай С.: Історія Української Академії Наук в освітленні проф. д-ра Василенко-Полонської	1291
Нудьга Григорій: Українська пісня за кордоном	286
Подєбрідчанка: Новітній Берладник (Леонід Мосендз)	1355
Подольанин К.: Космополіти і націоналісти (закін., 3)	23
Сенда К., д-р: Український Державний Університет у Кам'янці-Подільському	147
Савчук Павло, проф.: Революційна творчість Тараса Шевченка (закінчення, 3)	43
Савчук Павло, проф.: Безсмертність Івана Котляревського	791
Тис-Крохмалюк Юрій: Кераміка Лідії Крюків	89
Тис-Крохмалюк Юрій: Володимир Ласовський	1058
Тис-Крохмалюк Юрій: Повстання князя Михайла Глинського; студія, друков. в чч. X, XI, стор.	1099, 1219
Честертон Дж. К.: Вічна людина; перекл. П. П.; друков. в чч. III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI i XII, стор. 297, 421, 530, 643, 775, 893, 1015, 1137, 1249, 1363.	
Шульга Лідія: Ілля Максимович Шульга	263
Шульмінський Юрій, арх.: Драма архітектури в Україні; друковано в чч. III, IV, стор.	255, 393

В. ОРИГІНАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

1. Повісті, новелі, оповідання, нариси, спогади

Антоненко-Давидович Борис: Україно, моя Україно (нарис)	51
Бачинський Євген, Єп.: Рік 1917 (Спогади-діярії); друков. в чч. I i II, стор.	31, 137
Куликовський Дмитро: Полковник Сергій Чорний (спогад)	158
Куликовський Дмитро: В «чотирокутнику смерті» (спомини)	797

Лавренко Михайло: Оля (оповідання)	316
Лавренко Михайло: Великодня трагедія (новела)	541
Мак Ольга: Щастя (правдива історія)	1147
Письменна Лариса: Пробудження (оповідання)	1023
Подорожній Іван: Тута за ідеальним (етюд)	131
Рябокляч Іван: Друга пошта (оповідання)	1259
Савченко-Більський Вол.: Початок споминів	1373
Цибульський Павло: Вічні вогні (оповідання)	439
Ян Г. Василь: Чингіз-хан (роман); друковано в чч. I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI і XII, стор. 59, 163, 323, 447, 561, 671, 809, 911	1029, 1157, 1271, 1391
Яхненко Н.: Бойовий товариш (оповідання)	551

2. Поезія

Антіох Марко: Різдвяна елегія	4
Антіох Марко: Молитва	126
Бабій Олекса: Армія в лісах (уривок з поеми)	1050
Балицький Федір: Відродження України	161
Балицький Федір: Завіщання	922
Боеслав Марко: Вислужникам Кремля	342
Бора Богдан: Остання осінь	160
Бора Богдан: Лихоліття	181
Бора Богдан: Коли б...; Дитинство	1098
Бора Богдан: Не говоріть	1143
Бора Богдан: Новомісяччя	1136
Бора Богдан: Я вояк...	1218
Бора Богдан: Молитва; Осінь обніжками	1248
Бора Богдан: Прядиво надій	1258
Буряківець Юрій: Київ	50
Буряківець Юрій: Воскресіння	483
Буряківець Юрій: Полтава	728
Буряківець Юрій: Партизанська	1088
Верес Микола: Карпатська...	375
Верес Микола: Дівоча хустина	438
Верес Микола: На смерть Вовдя	495
Верес Микола: Вечір	460
Верес Микола: Зрілість; Київське літо; Вечірня балада	782-784
Верес Микола: На покосах	796
Верес Микола: Наказ	875
Верес Микола: Друзі	991
Верес Микола: Прийде весна	1113
Верес Микола: Другові	1258
Верес Микола: Листя падає...	1267
Верес Микола: Партизан	1389
Вігнановський Микола: Скажи мені, Дніпре	22
Влизько Олекса: Серце	650
Володимир Р.: Прадідне озеро	146
Володимир Р.: Весною вулицями	285
Володимир Р.: Сестриці	692
Володимир Р.: Хвала Богу — Героям поклоні	876
Галичко Микола: Євген Коновалець	496
Галичко Микола: Відкривайте вікна...	1088
Курилас Богдан: Зігурант	437
Курилас Богдан: Тейлар де Шарден (сонетоїд)	758
Курилас Богдан: Буря (сонетоїд)	763
Курилас Богдан: Антігона	1346
Курилас Богдан: Київська Софія	1354
Курилас Богдан: Осінь	1418
Легіт Андрій: Слово-слово...; Молодість; Через поле	973

Легіт Андрій: Любов; Сокіл; Ні, не замовкнути	1002
Лубська Ольга: Святий вечір	4
Мосендз Леонід: Грайте радісні дзвони	484
Мосендз Леонід: У татарви шукали...; Подебрадські дні; Лиши свої намагання...; Romona militans	1360-1362
Полтава Леонід: На смерть Степана Бандери	1209
Савчук Павло: Пам'яті ген.-хор. Т. Чупринки	246
Савчук Павло: УПА	1088
Ситник Михайло: Великдень	484
Славутич Яр: Монолог перед шаблею	1188
Славутич Яр: Під синім небом	1238
Славутич Яр: Олег у Цар-граді	1390
Стефанович Олекса: Вони злились... ..	496
Філянський Микола: Київ	254
Франко Іван: Блаженний муж... ..	1247
Хміль Іван: »Старшим братам«	136
Шанковський Ігор: Пісня; Юнак на чатах	806
Шанковський Ігор: Чужина; Осінь	900
Шанковський Ігор: Вершник	1050
Шанковський Ігор: У Карпатах	1088
Шанковський Ігор: І чому тільки тиша німа	1144

Г. ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА

1. Повісті, оповідання, новелі, нариси, есеї

Бернаді Франсуа: Тайо; перекл. ОД	1385
Брод Марк: Старі записки; переклав ОД	901
Кервуд Джеймс-О.: Долина мовчання (повість); перекл. ОД; закін- чення з попереднього року, друков. в чч. I і II, стор.	79, 182
Керш І.: Майстер скрипок; перекл. Н. З.	1381
Мінко Марта: Адреса (оповідання); перекл. ОД	665
Оноре де Бальзак: Христос у Фляндрії (легенда); перекл. ОД	429

2. Поезії, балади, поеми, елегії, епопеї

Валері Поль: Ніч; переклав Б. Курилас	494
Гете Й. Вольфганг: Рибалка; переклав В. Державин	157
Гете Й. Вольфганг: Коли сад...; перекл. В. Державин	494
Гете Й. Вольфганг: Нічні думи; Навіки...; перекл. В. Державин	642
Гете Й. Вольфганг: Мільйон; переклав Ф. Балицький	668
Гете Й. Вольфганг: Плач по шляхетній жоні Асан-Аги; переклав В. Державин	669
Петефі Шандор: Тиса; В рідній стороні; перекл. Ф. Балицький	1145
Петефі Шандор: Під кінець вересня; переклав. Ф. Балицький	1156
Петефі Шандор: Національна пісня; В'язень; З даліни; переклав Ф. Балицький	1268,
Пов Едгар Елен: Улялюм; переклав В. Державин	1270
Річ Віра: Ательє Григорія Крука; переклав В. Державин	1021
Річ Віра: Ательє Григорія Крука; переклав В. Державин	1257
Річ Віра: Річниця; перекл. В. Державин	1372
Річ Віра: Дитинна наречена на мозаїці; перекл. В. Державин	1380
Сміс С. Франціс: Мій край; перекл. Ф. Балицький	660

Г. КРИТИКА І ЗАВВАЖЕННЯ

Гук І.: Сублімація, сумблімація, сумолімація	211
Боднарук Іван, мгр: Повість злоби і ненависти	577
Державин Вол., проф. д-р: Лист до Редакції	223
Кітсознавець: Хто вперше переклав Джона Кітса по-українському?	993

Коцик Роман: Лист до Редакції	467
Куликовський Дм., д-р: Старий Таран говорить по-церковнослов'янському	582
Куликовський Дм., д-р: До джерел Євангелізму	1063
К. Д.: Про походження большевицької автократії	693
Н.: Василь Пачовський про поезію Миколи Філянського	1067
Підлісецький Юрій: Непродумані формули і неправильні ідеї	586

Д. РЕПОРТАЖІ Й ДОКУМЕНТИ

Агоранц А.: Листи з України	1377
Биковський Лев, інж.: З листування Юрія Липи	221
Вітошинська Люба: »Україна« (Вступ до »Марусі« М. Вовчка)	465
В. Б.: Враження американського священника з перебування в ССРСР.	215
Єфремов Сергій: Лист без конверта	340
Власт Юрій: Українська преса на Західній області Української Народної Республіки	1307
Спільна заява українських політичних угруповань з приводу русифікації України	729

Е. НЕКРОЛОГИ

Несплямлений Прапор Революції	1204
З життєвого шляху сл. п. Степана Бандери	1208

Є. ОГЛЯДИ

Політичні:

Вітошинський Борис: Огляд міжнародних політичних подій; друковано в чч. I, II, III, IV, V, VI, VIII, стор. 117, 235, 352, 475, 594, 714, 955

В поневоленій Україні:

Величківський Мик.: Наступний етап пролетаризації селянства в Україні	105
Д. Г.: »Діти Півночі братньої Великої Росії голодують«	106
Д. Г.: »Соціалістичне будівництво«	108
Д. Г.: Гіркий-то гумор... ..	111
Д. Г.: В обороні української мови	225
Д. Г.: З ласки »рідної партії«	227
Д. Г.: Комуністичний »побут« і »мораль«	953
Д. Г.: »Гумор під виглядом популярного літературознавства«	1071
Д. Г.: Крізь щілину »раю«	1194
Наумович Софія: Московські герці з українським правописом	589
С. В.: Нова система освіти в ССРСР і проблема мови	1069
Шалдїй Дм.: На каторзі в Сибіру	343
Шалдїй Дм.: Там, де москаль господарить	1180
Шалдїй Дм.: Москва грабує й український тютюн	1310

Ж. РЕЦЕНЗІЇ

Гриневич Ярослав: Казка про Івасика-Телесика і Бабу-Ягу	352
Державин Володимир: Надійний роман про Єжовщину	229
Державин Володимир: Нові українські переклади з Віблїї	233
Державин Володимир: Нове про Івана Франка	348
Державин Володимир: Незвичайно вартісний передрук (Д. Дорошенко: »Історія України«)	468
Державин Володимир: Зразок майстерного перекладу	709
Державин Володимир: Політичні мемуари не абиякої літературної вартости	833

Державин Володимир: Поезія, ще не цілком свідомо власної то- нальності	835
Державин Володимир: Незвичайно вартісний перекладний твір	1077
Державин Володимир: Тенденційна історія Церкви	1199
Державин Володимир: 3 новин Шевченкознавства	1315
Державин Володимир: 3 наукової літератури, стосовної до роковин І. Франка	1427
З-ко Н.: Два романи	112
Михайлюк М.: Нова праця про українських образотворчих мистців.	707
Наумович Софія: Доцільне видання	116
Наумович Софія: Роман «Страх»	230
Наумович Софія: Літературний блеф (Б. Пастернак: »Доктор Живаго«)	469
Наумович Софія: »На закруті« М. Островецьки	474
Наумович Софія: Пародези, зозентропія, автоекзекуція — Ед. Стріхи	476
Наумович Софія: Роман з України	593
Наумович Софія: »Пісня про Україну«	594
Наумович Софія: »Лело«, роман А. Чеїшвілі	710
Наумович Софія: Вдала сатира	836
Наумович Софія: Дві поетки-модерністки	837
Наумович Софія: На височині людської думки	1076
Наумович Софія: Нова книжка Ольги Мак	1316
Наумович Софія: »Розстріляне Відродження«	1430
Орелецький В.: Цінне видання про Івана Мазепу	950
Савчук Павло; Тарас Шевченко — педагог	350

3. Різні

Наші видання	239
Пресовий фонд »Визвольного Шляху«, друков. в чч. III, VII і XII, стор.	358, 839, 1434
Читачі про наші видання	358
Заклик до української Спільноти	1319
Бібліографія	720
Зміст журналу »Визвольний Шлях« за 1959 рік	1435

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ« — ДЕШЕВИЙ, АЛЕ КОРИСНИЙ ПОДАРУНОК ДЛЯ ВАШИХ РІДНИХ І БЛИЗЬКИХ З НАГОДИ ЇХ ІМЕНИН, УРОДИН ЧИ ІНШИХ ПОДІЙ. ВИСИЛАЙТЕ ЗРАЗКОВІ ЧИСЛА »В. Ш.« СВОЇМ ЗНАЙОМИМ І ЗАОХОЧУЙТЕ ЇХ СТАТИ ПЕРЕДПЛАТНИКАМИ. ПОДАВАЙТЕ НАМ АДРЕСИ ВАШИХ ДРУЗІВ, ЩОБ ВИСЛАТИ ЇМ ЗРАЗКОВЕ ЧИСЛО ЖУРНАЛУ.

**УКРАЇНЦІ Й УКРАЇНКИ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ
ПАМ'ЯТАЙТЕ, ЩО СИЛЬНА УКРАЇНСЬКА КООПЕРАЦІЯ**

— це фінансова допомога нашим суспільно-громадським та іншим установам для розвитку українського громадського, культурного й суспільно-виховного життя;

— це фінансова допомога для скріплення нашої інформативної діяльності й видавч чужими мовами про Україну й визвольну боротьбу українського народу;

— це взаємодопомога, поміч собі самому й розбудова наших економічних установ на чужині.

**ТОМУ МАСОВО ВСТУПАЙТЕ В ЧЛЕНИ УКРАЇНСЬКОЇ
КООПЕРАТИВИ**

Н О В А Ф О Р Т У Н А

Вкладайте свої ощадності до «Нової Фортуни», яка гарантує за них своїм майном і платить найбільшу дивіденду (прибуток) — до 5 %. Жадайте в крамницях товарів з фірмовою маркою кооперативи «Нова Фортуна» або кооперативи «Подолія».

Зміцнюйте матеріально й морально кооперативу «Нова Фортуна», якої розвиток буде одним з доказів національної зрілості української еміграції на терені Великої Британії.

Кожний членський уділ (пайок) в кооперативі «Нова Фортуна» опроцентовується і приносить відповідно до вкладеного капіталу пайовика річний прибуток.

Один членський уділ (пайок) в кооперативі «Нова Фортуна» виносить 1-го фунта. Кожний член може збільшувати свої уділи (пайки) до 500 фув. Вписове — 5 шіл., статут Кооперативи — 2 шіл.

Всіх членів кооперативи «Нова Фортуна», що змінили свої адреси, особливо тих, які мешкали колись по гостелях, Дирекція Кооперативи просить подати свої нові адреси.

* * *

**З НАГОДИ РІЗДВА ХРИСТОВОГО Й НОВОГО РОКУ
ВСІМ НАШИМ ЧЛЕНАМ, МУЖАМ ДОВІР'Я, ВСІМ НА-
ШИМ ЗАМОВНИКАМ І ПОКУПЦЯМ, А ТЕЖ ДОСТАВ-
ЦЯМ І ВСІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ГРОМАДІ — СКЛАДАЄМО
НАЙСЕРДЕЧНІШІ СВЯТОЧНІ Й НОВОРІЧНІ
ПОБАЖАННЯ**

Христос Раждається!

Адреса Централі:
49 Linden Gardens
London, W. 2

**ДИРЕКЦІЯ КООПЕРАТИВИ
»НОВА ФОРТУНА«**